NAUKA 4/2011 • 67-107

Anna Izabela Brzezińska, Radosław Kaczan, Konrad Piotrowski, Małgorzata Rękosiewicz*

Odroczona dorosłość: fakt czy artefakt?

Wprowadzenie

W wyniku przemian politycznych i ekonomicznych, demograficznych oraz społeczno-kulturowych, często gwałtownych, jakie dokonały się w Polsce, Europie i na świecie w ostatnich 20-30 latach proces stawania się dorosłym członkiem społeczeństwa zmienił się w sposób znaczący (por. Arnett, 1997, 2000; Byner, 2005). Urynkowienie edukacji, zmiany na rynku pracy, w tym jego rozchwianie, rosnące zapotrzebowanie na dobrze wykształconych specjalistów sprawiło, że pojawiła się ogromna możliwość wyboru własnej ścieżki rozwoju i autonomicznego kreowania własnego życia. Ten kierunek zmian na ogół spostrzegany jest jako pozytywny. Dorastanie w dzisiejszych czasach ma jednak także drugie oblicze. Wraz z zachęcaniem do podejmowania wyzwań i naciskiem na podmiotowość, samodzielność i indywidualizm młodzi ludzie otrzymują mniej niż kiedyś wsparcia ze strony znaczących dla siebie dorosłych, często konkurentów, np. na rynku pracy.

Brak adekwatnego do potrzeb wsparcia w momencie budowania projektu swego życia i podejmowania pierwszych prób sprawdzenia własnej samodzielności i niezależności zwiększa prawdopodobieństwo doświadczania niepewności i lęku, wzmaga trudności z jednoznacznym określeniem własnej osoby i utrudnia podjęcie ważnych decyzji życiowych (Luyckx, Schwarz i in., 2008). Być może z tego powodu niektórzy badacze identyfikują wśród młodych ludzi grupy charakteryzujące się tendencją do świadomego unikania podejmowania zobowiązań charakterystycznych dla osób dorosłych (Côté, 2000). W celu opisania tych grup badacze tworzą neologizmy, mające często pejoratywny wydźwięk, jak np. *kidults* czy *adultescents*, sugerujące, że są to „dziecinni dorośli" lub „nie w pełni dorośli".

Wielu badaczy (m. in. Arnett, 2000; Furstenberg, 2000) zgodnie przyznaje, że wkraczanie w dorosłość zajmuje dziś młodym ludziom całą trzecią dekadę ich życia, a niekiedy trwa jeszcze dłużej. W tym okresie życia tradycyjne style dorosłego życia są tylko jednymi z wielu możliwych, zatem należy uznać, że także bycie *kidults* czy *adultescents*

* Prof. dr hab. Anna Izabela Brzezińska, Instytut Psychologii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, e-mail: aibrzez@amu.edu.pl; Radosław Kaczan, Wydział Psychologii, Szkoła Wyższa Psychologii Społecznej w Warszawie; Konrad Piotrowski, Interdyscyplinarne Studia Doktoranckie, Szkoła Wyższa Psychologii Społecznej w Warszawie; Małgorzata Rękosiewicz, Studia Doktoranckie Instytutu Psychologii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

jest w pewnym sensie normatywne. Sposobów wkraczania w dorosłość może być wiele i trudno oceniać *a priori* ich adekwatność wobec społecznych oczekiwań. Możemy więc spotkać dwudziestosiedmiolatka mającego żonę, dziecko, stałą pracę i kredyt na mieszkanie oraz jego rówieśnika, który zamieszkuje w wynajętej kawalerce i wszystkie zarabiane pieniądze wydaje na utrzymanie motocykla. Pierwszą z tych osób prawdopodobnie nazwiemy dorosłą, w drugim przypadku możemy być bliżsi użycia pojęcia *kidult.* Niemniej warto pamiętać, że jedną z głównych cech coraz dłuższego obecnie okresu wkraczania w dorosłość jest to, że z punktu widzenia tak dzisiaj niestabilnych kryteriów społeczno-demograficznych nic nie jest bezwzględnie normatywne bądź nienormatywne (Arnett, 2000).

Odraczanie wejścia w dorosłość i zmieniające się kryteria, zarówno zewnętrzne, jak i wewnętrzne, oceny tego, czy jednostka jest już dorosła, nie dotyczą w takim samym stopniu wszystkich młodych ludzi. Musimy zaznaczyć, zanim przejdziemy do głównego wątku naszego wywodu, że kształtowanie się poczucia dorosłości może wyglądać odmiennie w grupach różniących się przynależnością etniczną i statusem społeczno-ekonomicznym. Badania wskazują, iż młodzi ludzie z mniejszościowych grup etnicznych i o niższym statusie społecznym mają poczucie, że będą wchodzić w dorosłe role wcześniej. Co więcej, kiedy spojrzymy na wskaźnik obiektywny, jakim jest wiek rozpoczęcia pełnienia danej roli społecznej, faktycznie różnią się od swoich rówieśników pochodzących z grup bardziej uprzywilejowanych pod względem społeczno-ekonomicznym (Benson, Furstenberg, 2007).

Analizując procesy odraczanego i czasami utrudnionego wchodzenia w dorosłość, koniecznie należy zauważyć, że opisywane przemiany dotknęły nie tylko ten okres przejściowy między dorastaniem a dorosłością, ale również okres przejściowy między wczesnym a środkowym etapem dorosłości, czyli wiek ok. 40/45 lat. Jak zauważają badacze (Freund, Nikitin, Ritter, 2009), postępujące procesy destandaryzacji i indywidualizacji ścieżek życiowych w nieco odmienny sposób dotyczą młodych dorosłych w porównaniu z osobami w wieku średnim czy w okresie późnej dorosłości. Słabnięcie normatywnych nacisków dotyczących zadań rozwojowych dorosłości i związane z tym pojawiające się możliwości indywidualnego wyboru co do ich kolejności i tempa realizacji nie spowodowały znacznego przesunięcia się tych zadań na kolejne, późniejsze okresy. Młodzi ludzie odczuwają jednak silną presję związaną z koniecznością zmagania się z wieloma zadaniami jednocześnie. W krótkim przecież okresie wczesnej i początków środkowej dorosłości (20-40/45 lat) mają zakończyć główny etap edukacji, usamodzielnić się pod względem rodzinnym, rozpocząć życie zawodowe i rodzinne, aby zaraz potem zacząć osiągać poważne sukcesy w każdym z tych obszarów. To zjawisko nagromadzenia zadań, wzmagane jeszcze przez odkładanie czy opóźnianie realizacji części z nich, nazywane jest zjawiskiem tzw. godzin szczytu (*op. cit.*).

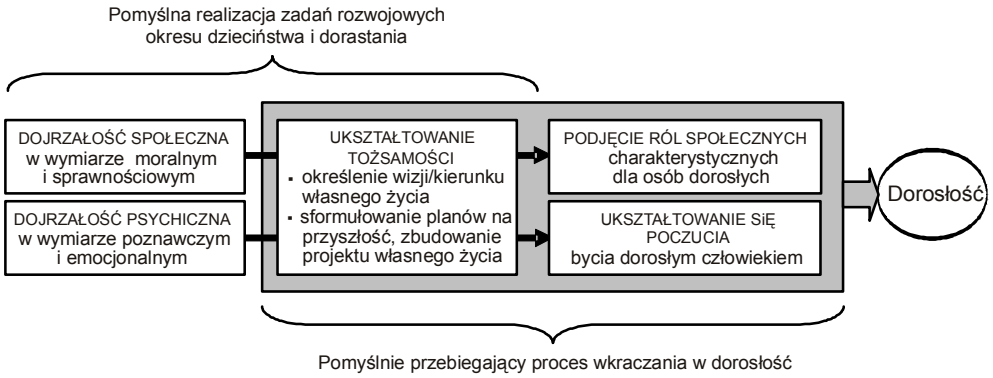
W związku z powyższym wyłania się dość paradoksalny obraz wczesnego etapu dorosłości. Z jednej strony brak jest wyraźnych normatywnych nacisków z jednoczesnym przyzwoleniem na odraczanie realizacji zadań, które często jest wymuszane obiektywnymi warunkami, np. regułami panującymi na rynku pracy czy mieszkaniowymi. Z drugiej zaś bogactwo ofert i możliwości kierowanych do młodych ludzi z tym zastrzeżeniem, że ich „data ważności" ulegnie już niedługo przeterminowaniu, że jeśli nie teraz, to potem już raczej będzie za późno na podejmowanie decyzji. Sytuacja ta może stanowić źródło poważnych trudności i powstawania poczucia pomieszania, jakie dotyka młodych ludzi, którzy odbierają sprzeczne informacje na temat siebie i swojej sytuacji, co niewątpliwie może dodatkowo utrudniać stawanie się dorosłym i powodować odraczanie podejmowania wielu życiowych decyzji.

Kryteria dorosłości

Rozważania na temat wkraczania w dorosłość warto zacząć od definicji tego kluczowego pojęcia. Piotr Oleś (2011, s. 17-19), definiując dorosłość, przez wskazanie kryteriów pozwalających na uznanie kogoś za człowieka dorosłego, wymienia: (1) rodzaj realizowanych zadań życiowych, w tym przede wszystkim założenie rodziny i rozpoczęcie aktywności zawodowej, (2) branie odpowiedzialności za siebie i innych ludzi, (3) niezależność emocjonalną, poczucie wolności wyboru i samodzielność w podejmowaniu decyzji.

Mamy zatem do czynienia z dwoma głównymi obszarami analizy – dorosłością w sensie społecznym, widoczną w podejmowanych i realizowanych zadaniach życiowych, oraz dorosłością (dojrzałością) w sensie psychicznym, widoczną w takich cechach, jak niezależność, samodzielność, odpowiedzialność za własne decyzje, gotowość do ponoszenia ich konsekwencji. W innym miejscu Piotr Oleś (2011, s. 18) twierdzi, że „osiągnięcie dorosłości oznacza coraz częściej określenie kierunku własnego życia, dominującej formy aktywności (niekoniecznie zawodowej), sformułowanie życiowych dążeń na nadchodzące 10-20 lat, a także samookreślenie w kategoriach gotowości do zbudowania trwałego związku". W tym zdaniu odwołuje się on, choć nie *explicite*, do jednego z najważniejszych konstruktów psychologii rozwoju i psychologii osobowości, czyli tożsamości osobistej.

To rozgraniczenie na obiektywne i subiektywne kryteria dorosłości znaleźć można w pracach wielu badaczy (m.in. Hogan, Roberts, 2004; Reitzle, 2006; Luyckx, Schwartz, Goossens, Pollock, 2008). Takie wielorakie ujmowanie dorosłości stanowiło też podstawę naszych badań i analiz (por. Kaczan, 2011; Piotrowski, 2010, 2011). Aby zrozumieć i móc analizować przebieg procesu wkraczania w dorosłość, wskazane jest zatem uwzględnienie kilku obszarów (ryc. 1).

Ryc. 1. Proces wkraczania w dorosłość i kryteria dorosłości

Źródło: opracowanie A.I. Brzezińska i K. Piotrowski

Wkraczanie w dorosłość we współczesnym świecie: ujęcie obiektywne

Zarówno w Polsce, jak i w wielu innych krajach wyraźnie zauważalna jest tendencja do odraczania w czasie pełnego wkroczenia w dorosłość, rozumianego jako podejmowanie oczekiwanych ról społecznych typowych dla okresu dorosłości (m. in. Lanz, Tagliabue, 2007; Macek, Bejček, Vaníčková, 2007; Sirsch, Dreher, Mayr, Willinger, 2009). Młodzi ludzie coraz później decydują się na wejście we względnie trwały związek, założenie rodziny, urodzenie pierwszego i kolejnego dziecka, opuszczenie domu rodzinnego i samodzielne zamieszkanie oraz prowadzenie własnego gospodarstwa domowego, podjęcie w miarę stabilnej pracy. Można powiedzieć, że w porównaniu z sytuacją sprzed kilkunastu czy kilkudziesięciu laty mamy obecnie do czynienia z coraz dłuższym okresem dorastania do pełnej dorosłości.

Za główną przyczynę późniejszego niż kiedyś podejmowania ról świata dorosłego można uznać wydłużający się coraz bardziej okres kształcenia (w Polsce co drugi maturzysta rozpoczyna studia) i konieczność przeznaczenia kilku lat na rozwój kariery zawodowej pozwalającej na względną stabilizację. Okres ten nazywa się obecnie najczęściej „wyłaniającą się dorosłością" *(emerging adulthood)*. Twórca tego terminu, Jeffrey J. Arnett (2000), uważa, że wyłaniająca się dorosłość, czyli okres rozpoczynający się ok. 18 roku życia i trwający przez całą trzecią dekadę życia (szczególnie do ok. 25-26 roku życia), to zupełnie nowa faza w rozwoju, znajdująca się między późną adolescencją a wczesną dorosłością. Kryterium odróżnienia tych trzech okresów życia jest właśnie fakt podejmowania ról społecznych typowych dla okresu dorosłości. I tak, w okresie dorastania jest to bardzo rzadkie, w okresie wczesnej dorosłości jest to powszechne, a w okresie przejściowym, czyli „wyłaniającej się" dorosłości, występuje duże zróżnicowanie pod tym względem. Zostawiając za sobą zależność charakterystyczną dla dzieciństwa i dorastania oraz nie podejmując jeszcze trwale dorosłych ról społecznych i zwią-

zanych z nimi zobowiązań, osoby w tej fazie przejściowej poświęcają czas na poznawanie możliwych kierunków aktywności życiowej i dokonują intensywnej eksploracji, przede wszystkim w obszarze związków intymnych, pracy i ideologii. Dopiero w drugiej połowie trzeciej dekady życia, a często wręcz pod jej koniec (około 30 roku życia) podejmowane są względnie trwałe decyzje i przyjmowane zobowiązania w kwestiach relacji partnerskich (np. wspólne zamieszkanie, pozostanie w trwałym związku, sformalizowanie związku przez małżeństwo, macierzyństwo) czy zawodowych (np. podjęcie decyzji o zaangażowaniu się w określoną branżę, wybór firmy).

Najczęściej stosowane obiektywne wskaźniki, jakimi obecnie posługują się psychologowie analizujący proces wkraczania w dorosłość, podaje Päivi Fadjukoff (2007). Są to: (1) opuszczenie domu rodzinnego i rozpoczęcie prowadzenia własnego gospodarstwa domowego, (2) zakończenie edukacji, (3) zbudowanie trwałego związku intymnego, w tym zawarcie związku małżeńskiego, (4) posiadanie dzieci, (5) stała aktywność zawodowa w pełnym wymiarze czasu pracy.

Wkraczanie w dorosłość we współczesnym świecie: ujęcie subiektywne

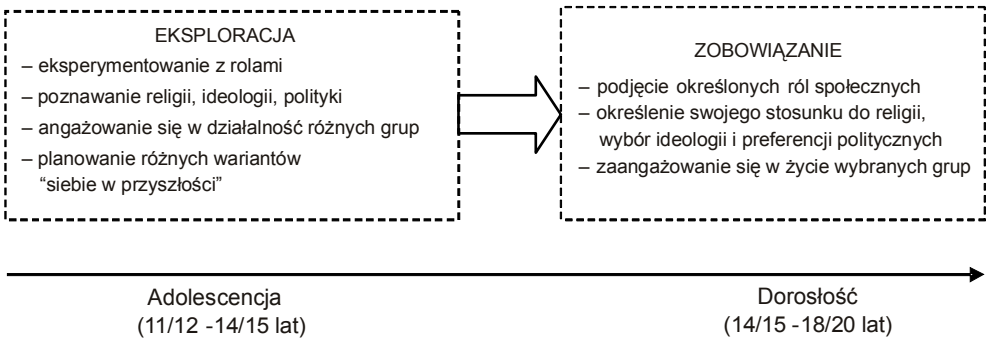
Obok zaangażowania jednostki w uczenie się wypełniania, zgodnie ze społecznymi oczekiwaniami, rodzinnych i zawodowych ról społecznych kluczową kwestią w okresie wkraczania w dorosłość jest nabywanie przekonania o własnej dorosłości, które wiąże się zarówno z czynnikami ulokowanymi w otoczeniu jednostki (kapitał kulturowy, miejsce w strukturze społecznej), jak również z indywidualnymi zobowiązaniami podjętymi przez człowieka (Côté, 1997; Brzezińska, Piotrowski, 2010a).

W badaniach Luyckxa i in. (Luyckx, Schwartz, Goossens, Pollock, 2008) koncentrowano się na tym, w jaki sposób zmienne psychologiczne (np. poczucie koherencji – por. Antonovsky, 1995) oraz kontekstowe (studia *vs* praca zawodowa) różnicują te osoby, które spostrzegają siebie jako dorosłych, od tych, które nie spostrzegają siebie jako dorosłych. Wyniki badań ujawniły, iż poczucie bycia osobą dorosłą było wyższe w grupie osób pracujących niż wśród studentów oraz że nabywaniu poczucia dorosłości sprzyjało wysokie poczucie koherencji. Wyniki te mogą więc wskazywać na pozytywną i prorozwojową rolę podjęcia ról okresu dorosłości (w tym przypadku zakończenie edukacji i rozpoczęcie pracy zawodowej) dla spostrzegania siebie jako prawie czy w pełni już dorosłego. Także Jeffrey J. Arnett (2000) stwierdza, iż udzielenie odpowiedzi „Tak" na pytanie *Czy czujesz, że osiągnąłeś już dorosłość?*, charakteryzuje te osoby, które zdecydowały się już na podjęcie ról i zadań okresu dorosłości.

Jak więc widać, oba sposoby pojmowania dorosłości – obiektywne, tj. funkcjonowanie w rolach społecznych, oraz subiektywne tj. poczucie dorosłości – są ze sobą często wzajemnie powiązane.

Rola tożsamości osobistej w procesie wkraczania w dorosłość

Najczęściej występujące definicje tożsamości podkreślają, iż jej posiadanie wiąże się z istnieniem w pamięci jednostki względnie stałego zestawu elementów, które uznaje za definiujące ją i pozwalające na uzyskiwanie odpowiedzi na podstawowe pytania tzw. tożsamościowe: *Kim jestem? Kim chcę być? Do czego dążę?* Tożsamość jest wiązana z posiadaniem jakiejś definicji własnej osoby, złożonego i dostępnego jednostce zbioru osobistych przymiotów, za pomocą którego jest ona w stanie zidentyfikować samą siebie oraz odróżnić siebie od innych osób. Jest więc w tym ujęciu konstruktem poznawczym, charakteryzującym się wyraźną hierarchią pojęć i schematów poznawczych o różnym stopniu ogólności, dotyczących własnej osoby. Podstawowy mechanizm formowania się tożsamości zakłada, według twórcy najpopularniejszej chyba dziś koncepcji w tym obszarze, Jamesa E. Marcii (1966, 1980), sekwencyjne następowanie po sobie dwóch faz. Pierwsza z nich charakteryzuje się zaangażowaniem jednostki w eksplorację swojego otoczenia i eksperymentowanie z różnorodnymi rolami, stylami życia, sposobami myślenia i wzorami zachowania w konkretnych sytuacjach. W wyniku eksploracji jednostka uzyskuje szeroką wiedzę na temat samego siebie, czyli swoich mocnych i słabych stron w zależności od okoliczności, oczekiwań, marzeń, jak również na temat swojego otoczenia, czyli dostępnych stylów życia, możliwych ścieżek rozwoju edukacyjnego i zawodowego, ofert różnych zajęć itp. Ogólnie rzecz biorąc, faza eksploracji wiąże się z dużą zmiennością zachowania, koncentracją na teraźniejszości i podejmowaniem działań nastawionych na eksperymentowanie i poznawanie oraz testowanie siebie i otoczenia.

Ryc. 2. Eksploracja i zobowiązanie w okresie adolescencji wg Jamesa Marcii

Źródło: opracowania K. Piotrowski

Drugi etap formowania się tożsamości to podjęcie zobowiązań *(commitment making)* i dokonanie wyboru idei i/lub obszaru działania ważnego dla jednostki ze względu na jej osobiste potrzeby, aspiracje i plany życiowe. Ten etap charakterystyczny jest dla

późnego okresu dorastania i wczesnej dorosłości. Podejmowanie zobowiązań jest naturalną konsekwencją fazy wcześniejszej – eksploracji. Jednostka, która wcześniej koncentrowała się na poznawaniu i testowaniu siebie i otoczenia oraz podejmowaniu wstępnych decyzji co do własnej osoby, teraz, czyli w fazie drugiej, na podstawie całej zgromadzonej dotąd wiedzy zaczyna świadomie podejmować decyzje, co do angażowania się w ważne dla niej obszary, krystalizuje swój światopogląd, a tym samym uzyskuje odpowiedź na pytanie „*Kim jestem?*", buduje więc krok po kroku swą tożsamość osobistą. W ostatnich latach zwraca się uwagę, że tożsamość osobista rozwija się intensywnie i zmienia pod wpływem nowych zadań i ról podejmowanych przez człowieka w całym okresie dorosłości (Waterman, 1999; Bosma, Kunnen, 2001). Tożsamość na żadnym etapie życia nie jest zatem czymś ustalonym, stale podlega zmianom, jest przebudowywana i modyfikowana pod wpływem nowych doświadczeń. Otwiera to szerokie pole do badania procesu formowania się tożsamości w okresie wkraczania w dorosłość i jej związków zarówno z obiektywnymi, jak i subiektywnymi wskaźnikami dorosłości.

Rola poczucia punktualności realizacji zadań rozwojowych w procesie wkraczania w dorosłość

Założenie co do istnienia pewnego zorganizowanego biologicznie i społecznie porządku, który wyznacza kolejność i czas pojawiania się oraz podejmowania realizacji przez ludzi w określonym wieku zadań rozwojowych, określamy jako „normatywność realizacji zadań rozwojowych". Normatywność najczęściej ujmowana jest przez wskazanie wieku, w którym większość ludzi podejmuje i realizuje dane zadanie. Przyjęcie kryterium częstości powoduje konieczność odnoszenia się do innych osób będących w podobnym wieku i porównywanie tego, czy, jak i kiedy dana jednostka realizuje zadanie, z tym, czy, jak i kiedy robią to jej rówieśnicy.

Zatem realizowanie zadania rozwojowego w zgodzie z tym normatywnym porządkiem powoduje, iż możliwe jest stwierdzenie przez zewnętrznego obserwatora i/lub samą zainteresowaną jednostkę, iż realizuje ona dane zadanie punktualnie. Natomiast wyjście poza ramy określane przez społecznie i biologicznie determinowany „rozwojowy rozkład jazdy" (por. Settersten, 2003) i realizowanie zadań poza normatywnie określonym czasem powoduje orzekanie o braku punktualności, który objawia się bądź w postaci obiektywnego przyspieszenia lub opóźnienia realizacji danego zadania, bądź w postaci poczucia takiego przyspieszenia lub opóźnienia.

Doświadczenie nacisków zarówno natury biologicznej, jak i społecznej kieruje aktywność jednostki w stronę celów, których podjęcie i realizacja dają jej poczucie punktualności, czyli bycia w zgodzie z wyrażanymi wprost oczekiwaniami otoczenia, jak i wewnętrznie odczuwaną presją. Poczucie to kształtuje się w wyniku porównywania swojego życia z życiem rówieśników i kulturowo przekazywaną koncepcją biografii

(Habermas, 2007) lub kulturowo warunkowanym tzw. skryptem życiowym (Bernsten, Rubin, 2004).

Podobnie jak w przypadku dorosłości, tak i w odniesieniu do punktualności zdarzeń życiowych i związanych z nimi zadań rozwojowych możemy mówić o dwóch różnych podejściach. W pierwszym badacze koncentrują się na obiektywnym momencie wystąpienia danego zdarzenia, np. wieku, w którym kobieta rodzi swe pierwsze dziecko, aby najpierw porównać je z wcześniej ustaloną normą (najczęściej statystyczną) dla danej grupy (Kokko, Pulkkinen, Mesiainen, 2009), a potem poszukiwać skutków punktualności lub jej braku dla funkcjonowania jednostki w innych obszarach (Bell, Lee, 2006). I tak, np., jak pokazują badania przeprowadzone w Finlandii (Koko i in., 2009, s. 358) urodzenie pierwszego dziecka przed 25. rokiem życia wiązało się z niższym poziomem wykształcenia, niższym statusem zawodowym, niestabilnym przebiegiem kariery zawodowej i problemami z alkoholem.

Nas jednak bardziej interesuje drugie podejście do punktualności, oparte na subiektywnej ocenie dokonywanej przez samego badanego. Według tego podejścia badacz skupia się na poczuciu osoby badanej odnośnie tego, czy zadania, które biologicznie i kulturowo są przypisane danemu okresowi życia, pojawiły się w jej życiu i czy według niej pojawiły się punktualnie, czy może przedwcześnie lub zbyt późno (por. Brzezińska, Kaczan, Rycielska, 2010; Brzezińska, Kaczan, 2011a).

Według takiego subiektywnego ujęcia swoje badania przeprowadziła Inge Seiffge-Krenke (2010), która pytała młodych Niemców o ocenę czasu wystąpienia takich zdarzeń, jak opuszczenie domu rodzinnego, rozpoczęcie pracy na pełen etat i wspólne życie z partnerem. Badani orzekali, czy zdarzenie wystąpiło: za wcześnie, o czasie czy za późno. Na podstawie odpowiedzi wyłoniono jedną grupę osób „punktualnych" i dwie grupy osób „niepunktualnych". Stwierdzono istotne różnice między tymi grupami co do zakresu i liczby realizowanych zadań rozwojowych. Osoby, które opuściły dom „o czasie" (według własnej opinii) w porównaniu z grupą „opóźnionych" (osoby, które nadal mieszkają z rodzicami; osoby, które uważają, że opuściły dom rodziców zbyt późno lub powróciły do domu rodzinnego po jego uprzednim opuszczeniu) miały więcej różnorodnych doświadczeń i nawiązały więcej relacji o charakterze bliskich związków, tzw. romantycznych. Natomiast nie zaobserwowano różnic między osobami badanymi z grupy „punktualnych" i tymi z grup „niepunktualnych" w przebiegu edukacji i kariery zawodowej.

Przeprowadzone przez nas w latach 2010-2011 badania objęły młodych ludzi z ostatniej fazy dorastania oraz okresu wczesnej dorosłości. Z jednej strony interesowały nas obiektywne wyznaczniki ich sytuacji życiowej, takie jak status edukacyjny i zawodowy, relacja z rodzicami, status małżeński i rodzinny, a z drugiej wyznaczniki subiektywne, takie jak: poczucie punktualności realizacji własnych zadań rozwojowych w porównaniu z rówieśnikami oraz cechy tożsamości osobistej, poczucie dorosłości i poczucie kohe-

rencji. Badania zostały zrealizowane w dużej części w ramach projektu badawczego, którego celem była analiza sytuacji psychospołecznej osób z różnymi ograniczeniami sprawności w odniesieniu do osób w pełni sprawnych[1]. Zakładaliśmy bowiem, iż fakt doświadczania obiektywnych trudności w realizacji zadań życiowych z powodu ograniczenia sprawności może wiązać się z inną niż u osób w pełni sprawnych percepcją przebiegu własnego życia, powstawaniem przekonania o niepunktualności występowania różnych zdarzeń życiowych i niepunktualności realizacji własnych zadań rozwojowych, a to w konsekwencji może wpływać na jakość ich osobistej tożsamości i powodować odraczanie lub znaczne opóźnienie wkraczania w dorosłość.

Badanie 1: Wkraczanie w dorosłość a tożsamość [2]

Problem badawczy

Jeffrey J. Arnett (2000) w swoich analizach zwracał uwagę na to, że przyczyną pojawienia się nowego okresu rozwojowego, jakim jest wyłaniająca się dorosłość, są zmiany społeczne i demograficzne, a opisując je, zwracał uwagę na (1) przedział wiekowy od 18 do 30 lat, a zwłaszcza na wiek między 18 a 25/26 lat oraz (2) fakt przynależności osób badanych do klasy średniej i wyższej w państwach rozwiniętych i rozwijających się. Charakterystyka ta w znaczniej mierze dotyczy studentów, nie dziwi więc fakt, że badania nad wyłaniającą się dorosłością głównie obejmują tę grupę. Badania porównujące studentów i inne grupy społeczne prowadzą, naszym zdaniem, do konieczności wprowadzenia pewnych istotnych ograniczeń do teorii wyłaniającej się dorosłości.

Wykazano (np. Danielsen, Lorem, Kroger, 2000; Luyckx, Schwartz, Goossens, Pollock, 2008), że eksploracja, tak charakterystyczna dla fazy wyłaniającej się dorosłości, była wśród osób pracujących wyraźnie niższa niż wśród studentów. Jednocześnie stwierdzono, iż osoby pracujące odznaczały się wyższym poczuciem dorosłości i silniejszym przekonaniem co do kierunku, w którym chcą podążyć w swoim życiu. Jednym słowem, osoby pracujące nie tylko spełniały kryterium obiektywne dorosłości, ale również ich poczucie dorosłości i rozwój tożsamości wskazywały na fakt ich większej psychicznej dojrzałości. Gdyby faktycznie było tak, jak twierdzi Jeffrey J. Arnett (2000), że okres wyłaniającej się dorosłości to czas niezależności względem typowych ról społecznych okresu dorosłości i czas swobodnej eksploracji, to różnice tego typu nie powinny występować bądź powinny być nieistotne. Tak jednak nie jest, co wskazuje, że kontekst edukacyjno-zawodowy jest ważnym czynnikiem mającym wpływ na położenie każdej osoby na wymiarze dorosłości.

---

[1] Badania R. Kaczana i K. Piotrowskiego zostały przeprowadzone w ramach systemowego projektu badawczego finansowanego ze środków Unii Europejskiej – nr WND-POKL-01.03.06-00-041/08 pt.: *Ogólnopolskie badanie sytuacji, potrzeb i możliwości osób niepełnosprawnych na lata 2008-2010* (kierownik Zespołu Badawczego: prof. dr hab. A.I. Brzezińska).

[2] Badania zaplanował i zrealizował K. Piotrowski w 2010 r.

Sądzimy, iż zamiast posługiwać się prostym kryterium wiekowym w określaniu tego, kto jest, a kto nie jest (wyłaniającym się) dorosłym, lepiej skoncentrować się na analizie statusu edukacyjnego. Dotychczasowe wyniki sugerują, że zasadnicze różnice występują właśnie między osobami, które (jeszcze) się uczą lub studiują, a tymi, które zakończyły już etap edukacji trwający od lat szkolnych. To właśnie wtedy pojawiają się wyraźnie artykułowane społeczne oczekiwania względem podjęcia ról społecznych okresu dorosłości i wtedy według nas można najczęściej mówić o rozpoczęciu się okresu wczesnej dorosłości w rozwoju człowieka. Jednym słowem, uważamy, że dla jednych wczesna dorosłość może się rozpocząć już w wieku lat 18, a dla innych dopiero w wieku lat 30 lub później. Rzecz w tym, czy jednostka korzysta czy nie korzysta z psychospołecznego moratorium, jakie daje jej kontynuowanie edukacji, zwłaszcza w pełnym wymiarze czasu, kiedy to kształcenie się (studiowanie) jest podstawowym obszarem aktywności.

Głównym celem naszego badania była analiza różnic między osobami znajdującymi się w różnych okresach rozwoju (późna adolescencja, wyłaniająca się dorosłość, wczesna dorosłość) pod względem trzech kryteriów dorosłości, tj. podjęcie ról społecznych, poczucie dorosłości oraz właściwości tożsamości. Decydując się na sposób prezentacji wyników, postanowiono zweryfikować także hipotezę dotyczącą podobieństw i różnic pod względem analizowanych zmiennych między kobietami i mężczyznami. Większość badań nad podobnymi zagadnieniami prowadzi na ogół do wniosku o braku różnic, bądź różnicach niewielkich ze względu na płeć. Jednak badacze donoszą, iż istnieje pewna różnica, która ujawnia się dość często (m.in. Luyckx, Schwartz, Goossens, Pollock, 2008), widać ją także w badaniach polskich (Brzezińska, Piotrowski, Garbarek-Sawicka, Karowska, Muszyńska, 2010). Chodzi mianowicie o natężenie eksploracji (jednego z wymiarów tożsamości). Wyniki wskazują, że kobiety odznaczają się silniejszą tendencją do eksplorowania swojego otoczenia, podczas gdy brak jest na ogół różnic między kobietami i mężczyznami na wymiarze podjęcia zobowiązań.

Osoby badane

W badaniach przeprowadzonych w roku 2010 wzięło udział 358 osób w wieku 18-30 lat, wśród nich było 115 mężczyzn oraz 243 kobiety. Uczestnicy badań tworzyli trzy grupy, reprezentujące trzy okresy rozwojowe związane z różnym kontekstem edukacyjnym: (1) okres adolescencji (142 osoby w wieku 18-20 lat, w tym 61 mężczyzn i 81 kobiet) – wszystkie osoby z tej grupy były uczniami szkół średnich; (2) okres wyłaniającej się dorosłości (109 osób w wieku 21-28 lat, w tym 30 mężczyzn i 79 kobiet) – wszystkie osoby z tej grupy były studentami studiów stacjonarnych; (3) okres wczesnej dorosłości (107 osób w wieku 21-30 lat, w tym 24 mężczyzn i 83 kobiety) – żadna osoba z tej grupy nie była w trakcie badania ani uczniem, ani studentem, czyli nie kontynuowała szkolnej edukacji.

Narzędzia badawcze

W badaniach wykorzystano dwa narzędzia. Pierwsze to *Skala Subiektywnej Dorosłości* – jest to narzędzie własnego autorstwa (Piotrowski, 2010), oparte na podejściu, w którym akcentuje się dorosłość jako kategorię subiektywną (Côté, 1997). Narzędzie składa się z 14 twierdzeń, ocenianych na 6-punktowej skali (od 1 – *całkowicie się nie zgadzam* do 6 – *całkowicie się zgadzam)*, które składają się na 3 podskale: poczucia samodzielności (samodzielne podejmowanie decyzji, emocjonalna autonomia, możliwość samostanowienia), intymności (gotowość do zbudowania trwałego związku z jednym partnerem) i poczucia dorosłości (poczucie bycia dorosłą jednostką).

Drugim narzędziem była *Skala Wymiarów Rozwoju Tożsamości,* stworzona przez badaczy z Uniwersytetu Katolickiego w Leuven (Luyckx, Schwartz, Berzonsky et al., 2008), zaadaptowana do warunków polskich przez Annę I. Brzezińską oraz Konrada Piotrowskiego (Brzezińska, Piotrowski, 2010b, 2011a, 2011b). Narzędzie pozwala na pomiar pięciu wymiarów tożsamości będących częścią *Modelu Podwójnego Cyklu Formowania się Tożsamości*: eksploracji wszerz (koncentracja na poszukiwaniu kierunku, w którym chce się podążyć w życiu), podjęcia zobowiązania (przekonanie o odkryciu kierunku, w którym chce się podążyć w życiu), eksploracji w głąb (ocena dopasowania podjętych zobowiązań do własnych oczekiwań i standardów), identyfikacji ze zobowiązaniami (przekonanie, że wybrany kierunek życia pasuje do własnych oczekiwań i standardów), eksploracji ruminacyjnej (niepewność co do kierunku, w którym chce się podążyć, lęk, trudności z podjęciem decyzji dotyczących przyszłości). Kwestionariusz stosowano w kilku badaniach (przegląd w pracy: Brzezińska, Piotrowski, 2011b), które potwierdziły jego wysoką trafność i rzetelność. Narzędzie składa się z 25 twierdzeń, do których osoba badana ustosunkowuje się na 6-stopniowej skali, od 1 – *całkowicie się nie zgadzam* do 6 – *całkowicie się zgadzam*.

Wyniki [3]

(1) Role społeczne dorosłości a okres rozwoju i płeć

Pod względem podejmowania ról społecznych typowych dla dorosłości najmłodsza grupa badana, czyli adolescenci (18-20 lat, uczniowie), jest grupą dość jednorodną: mieszkają z rodzicami (96%), nie pracują (100%) i nie mają dzieci (100%). Nieco ponad połowa z nich (56%) była natomiast w wolnym związku intymnym.

W okresie wyłaniającej się dorosłości (21-28 lat, studenci) jedyną rolą społeczną, która praktycznie w ogóle nie była realizowana, jest rodzicielstwo (97% osób nie ma dziecka). Około połowa badanych miała partnera (wolny związek), ale nikt nie zawarł

[3] Istotność różnic między wynikami osób reprezentujących porównywane okresy rozwoju określano na podstawie wyników testu *post-hoc* S-N-K.

związku małżeńskiego. Wystąpiło silne zróżnicowanie sytuacji mieszkaniowej – największa była grupa osób mieszkających z rodzicami (40%), nieco mniej mieszkało z rówieśnikami (38%), zdecydowanie rzadsza była sytuacja zamieszkiwania samotnie (12%) lub z partnerem (10%). Nieco ponad 40% osób pracowało zawodowo w momencie badania.

W okresie wczesnej dorosłości (osoby nieuczące się i niestudiujące w wieku 21-30 lat) ogromna większość badanych była aktywna zawodowo (pracowało 84% osób), niewiele było natomiast osób posiadających dzieci (22%). W przypadku tych dwóch ról między badanymi wystąpiło duże podobieństwo. Znaczne zróżnicowanie wystąpiło natomiast w przypadku sytuacji mieszkaniowej i stanu cywilnego. Ponad połowa badanych zamieszkiwała z partnerem/partnerką (51%), pozostałe osoby dość równo rozłożyły się na trzy pozostałe kategorie: z rodzicami 20%, z rówieśnikami 12%, samotnie 17%. Wyraźnie mniej – w stosunku do pozostałych dwóch grup – jest osób nieposiadających partnera (28%), więcej natomiast (25%) tych, które zawarły związek małżeński. Tak jak w okresie adolescencji i wyłaniającej się dorosłości około 50% badanych było w wolnym związku.

Na potrzeby analiz zbudowano wskaźnik ilościowy dotyczący realizowanych ról społecznych. Jeśli osoba realizowała którąś z ról, tj. mieszkała samotnie lub z partnerem, miała partnera (wolny związek lub związek małżeński), miała dzieci, pracowała zawodowo, to otrzymywała jeden punkt za każdą z nich. Można więc było otrzymać od 0 do 4 punktów. Wyniki pokazały, iż płeć w żadnej z grup nie wiązała się istotnie z liczbą realizowanych ról społecznych [$F(1,358) = 0,68$; $p > 0,05$]. Istotne różnice wystąpiły natomiast między kolejnymi okresami rozwojowymi [$F(2,358) = 126,35$; $p < 0,001$; $\eta^2 = 0,42$]. Najmniejsza, średnio, liczba realizowanych ról społecznych wystąpiła w okresie adolescencji (0,58; sd = 0,51), nieco wyższy wynik uzyskano w okresie wyłaniającej się dorosłości (1,10; sd = 0,93), najwyższy wynik wystąpił w okresie wczesnej dorosłości (2,47; sd = 1,00). Warto zauważyć, że różnica między adolescencją i wyłaniającą się dorosłością jest znacznie mniejsza niż między wyłaniającą się dorosłością a wczesną dorosłością. Ponadto w okresie adolescencji znacznie mniejsze niż w dwóch pozostałych grupach było także odchylenie standardowe wskazujące na większą homogeniczność tej grupy.

(2) Poczucie dorosłości a okres rozwoju i płeć

Osoby w okresie adolescencji i wyłaniającej się dorosłości uzyskały istotnie niższe niż osoby w okresie wczesnej dorosłości wyniki poczucia samodzielności [$F(2,358) = 4,34$; $p < 0,05$; $\eta^2 = 0,02$] oraz intymności [$F(2,358) = 6,21$; $p < 0,01$; $\eta^2 = 0,03$]. Poczucie dorosłości było najsłabsze w okresie adolescencji, a najwyższe w okresie wczesnej dorosłości [$F(2,358) = 42,12$; $p < 0,001$; $\eta^2 = 0,19$], był to jednocześnie związek znacznie silniejszy niż ten zaobserwowany w odniesieniu do samodzielności i intymności.

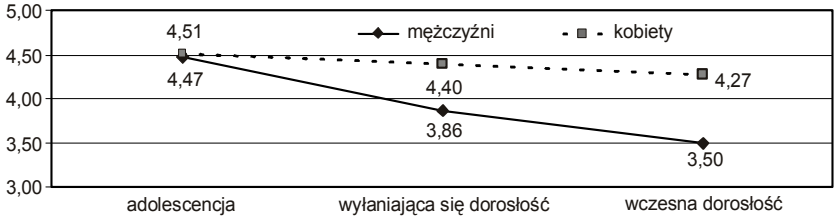
Różnice międzypłciowe wystąpiły tylko w jednym przypadku. Kobiety charakteryzowały się ogólnie wyższą intymnością. Analiza interakcji czynników ($F(2,358) = 4,31$; $p < 0,05$; $\eta^2 = 0,02$) wykazała, że (1) w grupie kobiet najniższa intymność wystąpiła w okresie adolescencji, nieco wyższa w okresie wyłaniającej się dorosłości, a najwyższa w okresie wczesnej dorosłości, (2) w grupie mężczyzn osoby w okresie wyłaniającej się dorosłości uzyskały wynik niższy od dwóch pozostałych grup, które jednocześnie nie różniły się od siebie, (3) istotna różnica między kobietami i mężczyznami wystąpiła tylko w okresie wyłaniającej się dorosłości.

(3) Wymiary tożsamości a okres rozwoju i płeć

Okres rozwoju wyraźnie wiązał się z poziomem pięciu badanych wymiarów tożsamości. W przypadku eksploracji wszerz (ryc. 3) wynik najwyższy wystąpił w okresie adolescencji, nieco niższy w wyłaniającej się dorosłości, najniższy we wczesnej dorosłości [$F(2,358) = 19,92$; $p < 0,001$; $\eta^2 = 0,10$]. Identyczną zależność zaobserwowano w przypadku eksploracji ruminacyjnej [$F(2,358) = 16,89$; $p < 0,001$; $\eta^2 = 0,09$; ryc. 7], a w przypadku eksploracji w głąb istotna [$F(2,358) = 24,97$; $p < 0,001$; $\eta^2 = 0,12$; ryc. 5] różnica wystąpiła między osobami w okresie wczesnej dorosłości (niższy wynik) a dwoma pozostałymi grupami. W przypadku podjęcia zobowiązań osoby w okresie wczesnej dorosłości uzyskały wynik wyższy od adolescentów (wyłaniający się dorośli nie różnili się istotnie od żadnej z pozostałych grup [$F(2,358) = 4,92$; $p < 0,01$; $\eta^2 = 0,03$; ryc. 4]). Na wymiarze identyfikacji ze zobowiązaniami nie wystąpiły różnice między osobami w różnych okresach rozwojowych [ryc. 6]. Podkreślić należy, że okres rozwoju wyznaczany przez kontekst edukacyjny znacznie silniej wiązał się z wymiarami eksploracji niż z wymiarami zobowiązania.

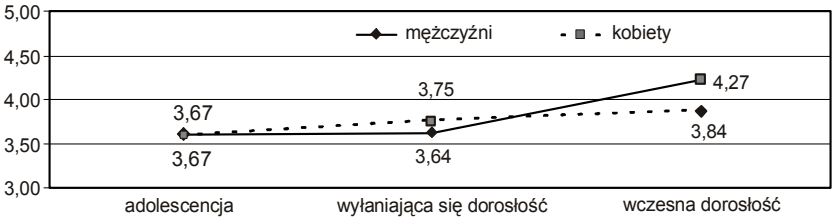
Zaobserwowano również pewne różnice międzypłciowe związane z wymiarami eksploracji. Kobiety uzyskały wyższy wynik na skali eksploracji wszerz, choć różnica istotna między kobietami i mężczyznami wystąpiła jedynie w okresie wyłaniającej się i wczesnej dorosłości. Wśród mężczyzn wystąpiły większe różnice między osobami będącymi w różnych okresach rozwojowych [$F(2,352) = 18,01$; $p < 0,001$; $\eta^2 = 0,09$] niż wśród kobiet [$F(2,353) = 3,58$; $p < 0,05$; $\eta^2 = 0,02$], choć w obu grupach można zaobserwować najwyższe wyniki w okresie adolescencji, a najniższe w okresie wczesnej dorosłości.

Identyczne zależności wystąpiły w odniesieniu do wymiaru eksploracji w głąb. Kobiety uzyskały wynik wyższy [$M = 4,15$; $sd = 0,67$ w grupie kobiet; $M = 3,98$; $sd = 0,81$ w grupie mężczyzn; $F(1,358) = 17,26$; $p < 0,001$; $\eta^2 = 0,05$], ale istotne różnice wystąpiły tylko w okresie wyłaniającej się dorosłości i wczesnej dorosłości. Zarówno wśród kobiet [$F(2,352) = 4,50$; $p < 0,05$; $\eta^2 = 0,03$], jak i wśród mężczyzn [$F(2,352) = 22,29$; $p < 0,001$; $\eta^2 = 0,11$] zaobserwowano także różnice międzygrupowe, wskazujące na trend spadkowy w kolejnych okresach rozwojowych, przy czym różnice są większe wśród mężczyzn.

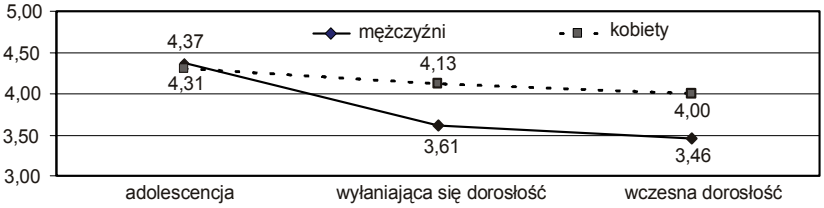
Ryc. 3. Eksploracja wszerz a płeć i okres rozwoju

Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych w roku 2010

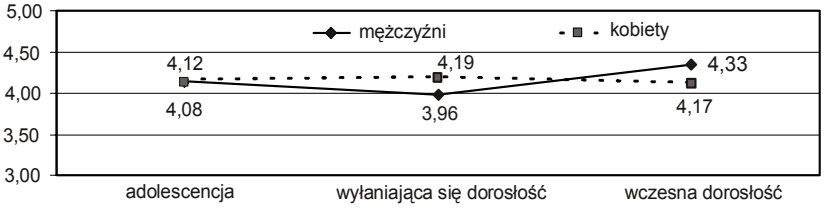
Ryc. 4. Podjęcie zobowiązań a płeć i okres rozwoju

Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych w roku 2010

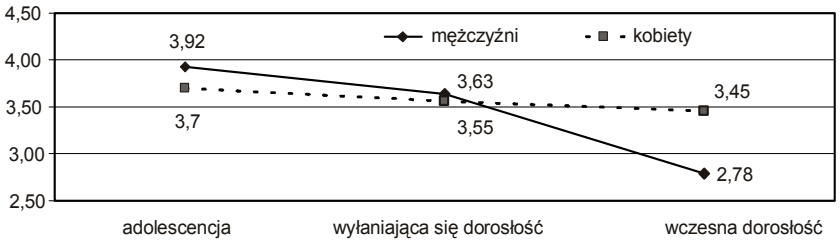
Ryc. 5. Eksploracja w głąb a płeć i okres rozwoju

Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych w roku 2010

Ryc. 6. Identyfikacja ze zobowiązaniem a płeć i okres rozwoju

Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych w roku 2010

Ryc. 7. Eksploracja ruminacyjna a płeć i okres rozwoju

Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych w roku 2010

Również w przypadku eksploracji ruminacyjnej istotny okazał się efekt interakcji [$F(2,358) = 7,16$; $p < 0,01$; $\eta^2 = 0,04$]. O ile w okresie adolescencji i wyłaniającej się dorosłości wyniki uzyskane przez przedstawicieli obu płci nie różniły się istotnie, to w okresie wczesnej dorosłości różnica była wyraźna. Kobiety uzyskały wynik istotnie wyższy [$F(2,352) = 12,15$; $p < 0,01$; $\eta^2 = 0,03$]. W grupie kobiet nie wystąpiły także istotne różnice między okresami rozwojowymi, podczas gdy wśród mężczyzn osoby w okresie wczesnej dorosłości charakteryzowały się istotnie niższą eksploracją ruminacyjną niż badani z dwóch pozostałych grup [$F(2,352) = 16,06$; $p < 0,001$; $\eta^2 = 0,08$].

(4) Role społeczne dorosłości, poczucie dorosłości i tożsamość: związki między zmiennymi

Obliczono współczynniki korelacji r-Pearsona między liczbą podjętych ról społecznych okresu dorosłości (w tym przypadku wskaźnik stworzono, uwzględniając także zakończenie edukacji jako jeden z obiektywnych kryteriów dorosłości, stąd w tym przypadku zmienna ta przyjmowała wartość od 0 do 5), wymiarami poczucia dorosłości i wymiarami tożsamości. Liczba podjętych ról społecznych korelowała dodatnio z wymiarami poczucia dorosłości – zależność ta wystąpiła zarówno wśród kobiet, jak i mężczyzn, choć w grupie mężczyzn współczynniki korelacji były niższe. Stwierdzono też, że im więcej ról społecznych podjęły osoby badane, tym niższe było natężenie eksploracji, zarówno w wymiarze pozytywnym (eksploracja wszerz i w głąb), jak i negatywnym (eksploracja ruminacyjna).

Istotne związki wystąpiły także między wymiarami poczucia dorosłości i wymiarami tożsamości. Poczucie samodzielności i intymność wiązały się jednak z tożsamością tylko w grupie kobiet – im wyższe było ich poczucie samodzielności i intymność, tym niższe natężenie eksploracji ruminacyjnej oraz wyższe wskaźniki podjęcia i identyfikacji ze zobowiązaniami. Ponadto stwierdzono, iż im poczucie dorosłości było wyższe, tym niższa była eksploracja ruminacyjna i silniejsze poczucie podjęcia i identyfikowania się ze zobowiązaniami. Wyglądało to niemal identycznie w grupach kobiet i mężczyzn.

Dyskusja wyników

Okres adolescencji jawi się jako czas, w którym podejmowanie ról społecznych okresu dorosłości jest incydentalne. W tym czasie młodzi ludzie pozostają jeszcze w stanie silnej zależności od rodziców/opiekunów, którzy zapewniają im utrzymanie i stabilizują poczucie bezpieczeństwa. Jedynym przejawem rodzącej się dorosłości jest w tym czasie tworzenie związków partnerskich, które jest dość częste, bo dotyczy około połowy badanych. Wyraźna zmiana pod względem „społecznej dorosłości" dokonuje się w okresie wyłaniającej się dorosłości, kiedy to młodzi ludzie decydują się na rozpoczęcie edukacji akademickiej. Studia wyższe sprzyjają zmianom miejsca zamieszkania, ale rzadko przyjmuje to postać charakterystyczną dla osób dorosłych (zamieszkiwanie samotnie lub z partnerem). Młodzi ludzie, którzy zdecydowali się w tym okresie na opuszczenie domu rodzinnego (60%), najczęściej zamieszkują z grupą rówieśników (tzw. mieszkania studenckie), rzadko mamy do czynienia z tworzeniem samodzielnych gospodarstw domowych. Jedną z przyczyn tego stanu rzeczy może być dość niska aktywność zawodowa (40%) tej grupy, spowodowana niewątpliwie obowiązkami akademickimi, a jak wskazują Maria das Dores Guerreiro i Pedro Abrantes (2004) posiadanie pracy jest ważnym czynnikiem pozwalającym na podjęcie innych ról okresu dorosłości.

Odmienna sytuacja występuje w okresie wczesnej dorosłości. Przede wszystkim zakończenie edukacji wiąże się z wejściem na rynek pracy (84% pracujących w grupie już nieuczących się w wieku 21-30 lat), rozpoczęciem prowadzenia samodzielnego gospodarstwa domowego (68% osób zamieszkiwało z partnerem lub samotnie) i budowaniem bliskich związków (tylko 28% osób nieposiadających partnera). Wśród osób nieuczących się liczba tych, które można określić jako dorosłe z punktu widzenia podjętych ról, jest wyraźnie wyższa niż w obu pozostałych grupach. Nadal jednak dostrzec można niewielką aktywność na polu podejmowania tych najbardziej „dorosłych" ról rodzinnych: zawarcia związku małżeńskiego i posiadania dzieci – zaledwie 1/4 zdecydowała się na posiadanie dziecka i sformalizowanie związku partnerskiego. W tym kontekście trzeba stwierdzić, że zakładana homogeniczność młodych dorosłych pod względem podejmowania ról społecznych faktycznie jest obserwowana, ale charakterystyczne jest rzadkie podejmowanie ról rodzinnych.

W dużej mierze potwierdzenie zyskała hipoteza zakładająca, że między adolescentami i wyłaniającymi się dorosłymi wystąpi podobieństwo pod względem wymiarów poczucia dorosłości. Zarówno przekonanie o własnej niezależności i możliwości samostanowienia (poczucie samodzielności), jak i gotowość do budowania i utrzymywania stałego związku z partnerem (intymność) w obu tych grupach są podobne. W okresie wczesnej dorosłości natomiast zarówno poczucie samodzielności, jak i intymność są na wyższym poziomie. Ponadto studenci mają wyższe poczucie dorosłości niż uczniowie, choć wciąż dużo niższe niż nieuczący się młodzi dorośli w podobnym do nich wieku. Zmiana etapu

edukacji (szkoła średnia → szkoła wyższa) może więc wiązać się ze zmianą własnego wizerunku na bardziej „dorosły", ale tylko w sferze najbardziej ogólnej, czyli poczucia dorosłości. Jeśli natomiast weźmiemy pod uwagę zmiany dokonujące się na poziomach głębszych, tj. relacji w bliskich związkach, odpowiedzialności i autonomii, to okazuje się, że okres studiów nie różni się znacząco od okresu szkoły średniej. Wyraźna różnica występuje dopiero w okresie wczesnej dorosłości. Wydaje się, że w świetle uzyskanych wyników można uznać, że pod względem obrazu własnej osoby jako dorosłego człowieka okres wyłaniającej się dorosłości stanowi niejako przedłużenie adolescencji. Dopiero zakończenie edukacji wiąże się z faktycznymi zmianami na tym polu.

Nie całkiem zgodne z zakładanymi okazały się natomiast wyniki dotyczące rozwoju tożsamości. Eksploracja w różnych jej przejawach okazała się być najwyższa w okresie adolescencji, niższa w okresie wyłaniającej się dorosłości i najniższa w okresie wczesnej dorosłości. Stoi to w sprzeczności z twierdzeniem Jeffreya J. Arnetta (2000), że to okres wyłaniającej się dorosłości sprzyja w największej mierze eksploracji. Być może w fazie wyłaniającej się dorosłości, z uwagi na wyższą realną autonomię, będącą między innymi wynikiem zmiany miejsca zamieszkania czy podjęcia pracy, faktycznie zwiększa się szansa na zdobycie różnorodnych doświadczeń, ale uzyskane wyniki sugerują, że jeśli ma to wpływ na tożsamość jednostki, to raczej odwrotny od zakładanego przez Arnetta. Sam fakt podjęcia studiów na jakimś kierunku, w pewnej przynajmniej mierze, wyznacza kształt przyszłej kariery zawodowej przewidywanej przez studenta, a zatem jednostka posuwa się krok dalej w procesie rozwiązywania kryzysu tożsamości, co owocuje słabszą eksploracją.

Zgodnie z założeniami najniższa eksploracja wystąpiła natomiast w okresie wczesnej dorosłości, gdzie wobec znacznego zwiększenia się odpowiedzialności w związku z podejmowanymi rolami miejsca na eksplorowanie i doświadczanie niepewności jest jeszcze mniej. Wczesna dorosłość wyróżnia się także siłą podjętych zobowiązań. W tym okresie życia większe niż w adolescencji i wyłaniającej się dorosłości jest przekonanie o odkryciu kierunku, w którym chce się podążać, co – biorąc też pod uwagę fakt najsłabszej w tej właśnie grupie eksploracji ruminacyjnej – prowadzi do wniosku, że to dopiero we wczesnej dorosłości, a nie jak niegdyś sądzono w okresie adolescencji (por. Marcia, 1966; Erikson, 1968) dochodzi do rozwiązania kryzysu tożsamości i uzyskania odpowiedzi na pytanie „*Kim jestem?*".

Wyniki ujawniły również pewne różnice między kobietami a mężczyznami, które ogólnie można określić jako nieco odmienny styl wkraczania w dorosłość. O ile nie występują międzypłciowe różnice pod względem obiektywnych kryteriów dorosłości, to okazało się, że w okresie wyłaniającej się dorosłości (studenci), a w mniejszym stopniu także w okresie wczesnej dorosłości (osoby nieuczące się), kobiety wyrażają istotnie wyższą gotowość do tworzenia bliskich, trwałych związków partnerskich oraz odznacza-

ją się wyższym natężeniem eksploracji. Może to sugerować ich wyższą dojrzałość psychiczną, ale także większe prawdopodobieństwo przyszłych zmian tożsamości, których motorem jest właśnie silna eksploracja (Bosma, Kunnen, 2001).

Badanie 2: Wkraczanie w dorosłość a punktualność zadań rozwojowych [4]

Problem badawczy

Poczucie punktualności realizacji własnych zadań rozwojowych stanowi dla nas przejaw przekonań, jakie mają ludzie odnośnie normatywnego przebiegu życia i realizacji zadań przypisanych określonej fazie w życiu (por. Bernsten, Rubin, 2004) oraz przekonań, jakie mają na temat tego, kiedy i jakie zadania realizują ich rówieśnicy. Przedstawione tu analizy są próbą odpowiedzi na trzy pytania:

1) Czy i jakie zadania rozwojowe nie są podejmowane przez badanych i czy występują różnice w tym zakresie między osobami wkraczającymi w dorosłość i młodymi dorosłymi?
2) Czy występują różnice w ocenie punktualności realizacji zadań rozwojowych między osobami wkraczającymi w dorosłość i młodymi dorosłymi?
3) Czy występują różnice w ocenie punktualności realizacji zadań rozwojowych między osobami sprawnymi i osobami z różnymi ograniczeniami sprawności?

Kolejnym ważnym wątkiem jest poszukiwanie związków między obiektywnymi wyznacznikami wkraczania w dorosłość (zakończenie edukacji, podjęcie pracy, opuszczenie domu rodzinnego, stworzenie związku intymnego) a przekonaniami na temat punktualności zdarzeń we własnym życiu. Zawarte są tu również pytania o ewentualne wpływy ograniczeń sprawności na poczucie punktualności realizacji zadań rozwojowych (por. Brzezińska, Kaczan, Rycielska 2010; Brzezińska, Kaczan, 2011a).

Osoby badane

W badaniach wzięło udział 147 osób w wieku od 21 do 39 lat, wśród nich było 71 mężczyzn oraz 76 kobiet. Badanych podzielono na dwie grupy reprezentujące dwa etapy w rozwoju[5]: (1) okres wkraczania w dorosłość: 21-28 lat (74 osoby – 35 mężczyzn i 39 kobiet) oraz (2) okres wczesnej dorosłości: 29-39 lat (73 osoby – 36 mężczyzn i 37 kobiet). W obu grupach łącznie znalazło się 106 osób z różnymi fizycznymi ograniczeniami sprawności i 41 osób sprawnych.

---

[4] Badania zaplanował i zrealizował R. Kaczan w roku 2010.

[5] Ze względu na eksploracyjny charakter naszych badań stosowaliśmy różne podejścia do wyłaniania grup porównawczych. W badaniach K. Piotrowskiego (patrz wyżej – badanie 1) przyjęliśmy za takie kryterium status edukacyjny, stąd w jego badaniach podział na trzy grupy: uczniowie, studenci i osoby w wieku studentów, ale nieuczące się; w tym miejscu posługujemy się tylko kryterium wiekowym, podobnie jak w badaniach M. Rękosiewicz (patrz dalej – badanie 3).

Narzędzie badawcze

W badaniach zastosowano kwestionariusz *Poczucie Punktualności Zdarzeń Życiowych* własnego autorstwa (Brzezińska, Kaczan, 2010, 2011b). Jest on przeznaczony do badania osób w wieku od 20 do 40 lat, składa się z 20 pozycji. Każda z nich opisuje jedno zdarzenie, które wiąże się z zadaniem rozwojowym typowym dla okresu wczesnej dorosłości[6] (por. Brzezińska, Kaczan, Rycielska, 2010). Zadaniem badanego jest ocena tego zdarzenia pod względu punktualności jego wystąpienia w stosunku do rówieśników. Badany ma do wyboru 6 możliwości:

Dużo wcześniej niż u moich rówieśników	Nieco wcześniej niż u moich rówieśników	Podobnie jak u moich rówieśników	Nieco później niż u moich rówieśników	Dużo później niż u moich rówieśników	Ta sprawa dotąd nie pojawiła się

Wyniki[7]

(1) Zadania rozwojowe niepodejmowane przez młodych dorosłych

Poszukiwanie wskaźników przesuwania się i odraczania realizacji zadań rozwojowych, które tradycyjnie uważane były za przynależące do okresu wczesnej dorosłości (20-35 lat), rozpoczęliśmy od sprawdzenia, których zadań badani w ogóle nie realizowali. Do tego posłużyła nam prosta analiza wskazująca, jak w procentach rozkładały się w dwóch wyróżnionych podgrupach wiekowych odpowiedzi typu „ta sprawa dotąd się nie pojawiła".

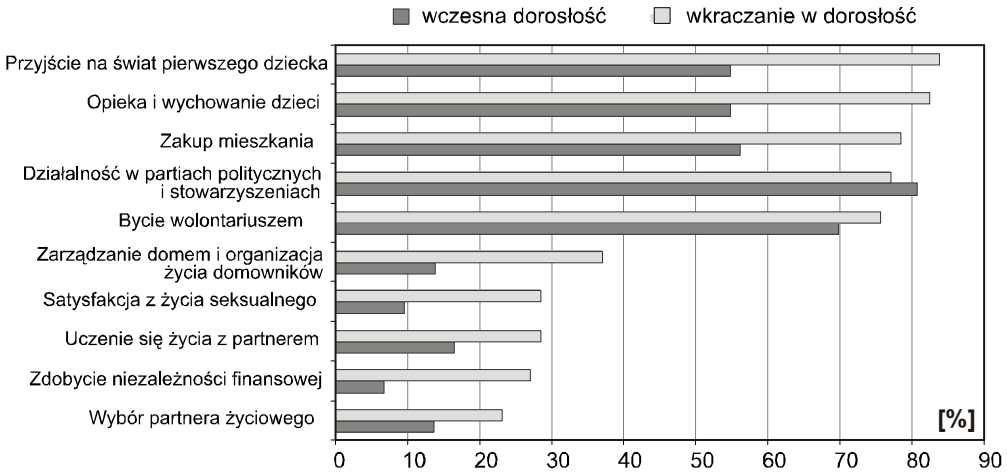
Z dwudziestu pozycji odpowiadających różnym zadaniom, jakie stają przed młodymi osobami, prezentujemy pierwszych dziesięć. Te, w odniesieniu do których co najmniej 50% badanych skorzystało z opcji odpowiedzi świadczącej o nierealizowaniu tego zadania, to: posiadanie potomstwa i opieka nad nim, zakup własnego mieszkania i działalność publiczna oraz działalność na rzecz innych (ryc. 8).

---

[6] Oceny typowości zadań rozwojowych dla okresu wczesnej dorosłości dokonywali sędziowie kompetentni – wyniki patrz: Brzezińska, Kaczan, 2011b.

[7] Wyniki, jakie uzyskali badani, przedstawimy w postaci czterech wskaźników: (1) wskaźnik realizacji zadań rozwojowych – odpowiedzi diagnostyczne (czyli te, gdzie badany nie użył opcji „ta sprawa dotąd się nie pojawiła") w stosunku do wszystkich możliwych odpowiedzi, zakres wyników: 0-100%; (2) wskaźnik punktualności – odpowiedzi typu „podobnie, jak u moich rówieśników" w stosunku do wszystkich możliwych odpowiedzi, zakres wyników: 0-100%; (3) wskaźnik przyspieszenia – odpowiedzi typu „dużo wcześniej" i „nieco wcześniej" w stosunku do wszystkich możliwych odpowiedzi, zakres wyników: 0-2; (4) wskaźnik opóźnienia – odpowiedzi typu „dużo później" i „nieco później" w stosunku do wszystkich możliwych odpowiedzi, zakres wyników: 0-2

Odraczanie realizacji zadań związanych z posiadaniem dzieci jest przejawem tendencji charakterystycznych dla większości zachodnich społeczeństw (por. Arnett, 2000; Szlendak, 2010) i stanowi przedmiot szczegółowych analiz zarówno demografów, jak i socjologów (por. Leccardi, Perygo, 2010). W obszarze aktywności związanej z pracą i niezależnością materialną na plan pierwszy wybija się zadanie zakupu własnego mieszkania, co wiąże się z dużym wysiłkiem i koniecznością podjęcia w miarę trwałego i stabilnego zobowiązania np. zawodowego. Możliwości realizacji tego zadania są dziś mocno ograniczane przez uwarunkowania ekonomiczne związane zarówno z rynkiem pracy, jak i dostępnością możliwości finansowania własnego mieszkania. Jak już wcześniej wspominaliśmy, sytuacja mieszkaniowa stanowi ważny kontekst, w jakim młodzi ludzie realizują swą potrzebę niezależności w stosunku do rodziny pochodzenia. Jeśli możliwości samodzielnego mieszkania są drastycznie ograniczone, można spodziewać się również kłopotów z ekspresją i realizacją potrzeby autonomii.

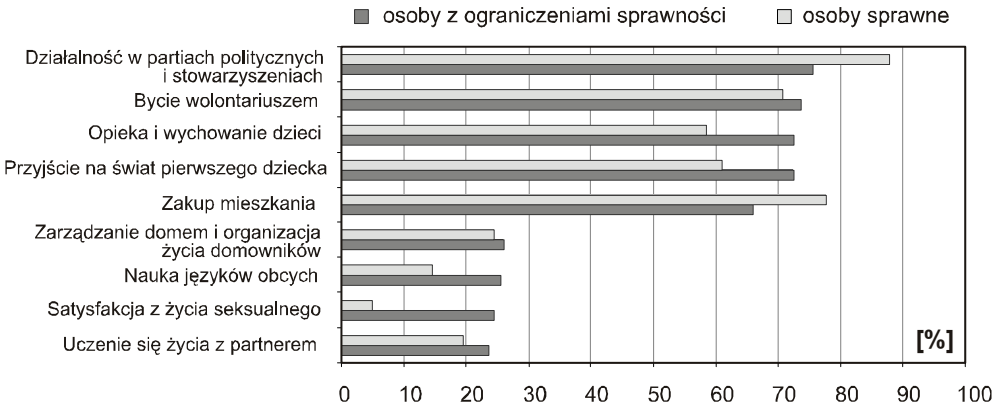

Ryc. 8. Procent odpowiedzi typu „ta sprawa dotąd się nie pojawiła" w grupie osób wkraczających w dorosłość (21-28 lat; $n = 74$) i młodych dorosłych (29-39 lat; $n = 73$)

Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych w roku 2010

W kolejnym obszarze znalazły się dwa zadania związane z aktywnością wychodzącą poza własną rodzinę i pracę. O ile w odniesieniu do poprzednio analizowanych zadań obserwowaliśmy różnice między grupami wiekowymi, tak w tym obszarze niezależnie od wieku aktywność jest podobna i bardzo niska. Czy zatem realizacja tych zadań przesuwa się zdecydowanie na kolejne etapy dorosłości i stanowi ekspresję potrzeby generatywności (por. Oleś, 2011)? Czy może też jest to wskaźnik powszechnie niskiej aktywności obywatelskiej i prospołecznej, która jest charakterystyczna dla polskich realiów?

Analogiczny efekt widoczny był w badaniach[8] przeprowadzonych w roku 2011 na niewielkiej (50 osób), ale homogenicznej grupie młodych kobiet (w wieku 24-36 lat) z co najmniej średnim wykształceniem, mieszkających w dużym mieście i deklarujących dobre warunki materialne. Ponad 1/3 respondentek nie realizowała żadnego z tych zadań (tj. działalność w partiach i bycie wolontariuszem). Wątek ten jest szczególnie ciekawy i wymaga dalszych analiz, ponieważ wydaje się, że aktywność podejmowana na rzecz innych, np. sąsiadów, najbliższego otoczenia czy lokalnej społeczności, może w znacząco pozytywny sposób przyczyniać się do kształtowania własnego poczucia dorosłości. Co więcej, dla niektórych osób może stanowić obszar realizacji ważnych potrzeb – autonomii, kompetencji i bliskości wyróżnionych przez Edwarda Deciego i Richarda Ryana (Ryan, Deci, 2000). Zaspokojenie tych potrzeb przy jednoczesnej realizacji ważnych zadań rozwojowych typowych dla dorosłości wiązać się może także z wyższym subiektywnym dobrostanem (por. Czapiński, 2008).

Ryc. 9. Procent odpowiedzi typu „ta sprawa dotąd się nie pojawiła" w grupie osób sprawnych (n = 41) i z ograniczeniami sprawności (n = 106)

Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych w roku 2010

(2) Wpływ poziomu sprawności na poczucie realizacji zadań rozwojowych

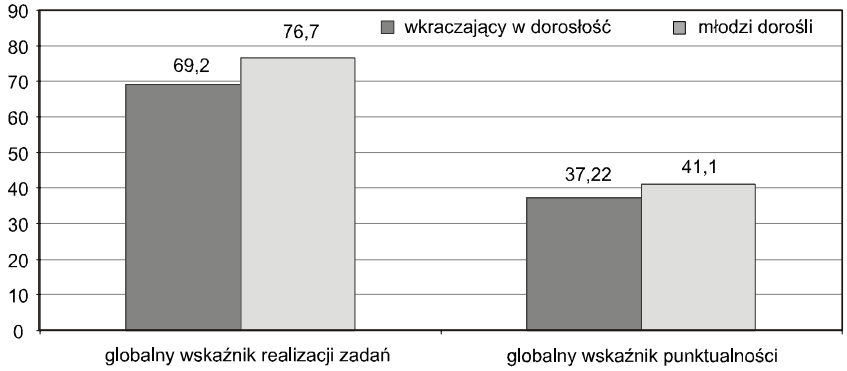
Ponieważ w badaniu brały udział zarówno osoby sprawne, jak i z różnymi ograniczeniami sprawności zadaliśmy sobie pytanie, czy różnią się one pod względem wskaźnika liczby „nierealizowanych zadań rozwojowych" (ryc. 9). Ponownie, jako najczęściej „pomijane" wysuwają się te same zdania, które analizowaliśmy w podziale na podgrupy

[8] Badania przy użyciu kwestionariusza *Poczucie Punktualności Zdarzeń Życiowych,* skonstruowanego przez R. Kaczana, zrealizowane zostały przez T. Maryńczaka.

wiekowe. Analiza (testy χ^2) nie wykazała żadnych istotnych różnic dla kolejnych zadań rozwojowych między osobami sprawnymi i z ograniczeniami sprawności.

(3) Poczucie punktualności realizacji zadań rozwojowych: *ja* na tle rówieśników

Ocena poczucia punktualności realizacji własnych zadań rozwojowych dokonywana w kontekście porównania siebie z rówieśnikami dostarcza ciekawych informacji nie tylko na temat tego, jak badani spostrzegają swoje życie, ale również diagnozuje ich przekonania odnośnie tego, co jest normatywne, a zatem właściwe dla danego wieku. Badani z grupy wkraczających w dorosłość (21-28 lat) realizowali istotnie mniej zadań (M = 69,2; sd = 14,14) niż młodzi dorośli (29-39 lat; M = 76,7; sd = 13,85) [F(1,146) = 11,64; $p < 0{,}001$; $\eta^2 = 0{,}074$]. Grupy różniły się również pod względem ogólnego wskaźnika poczucia punktualności [F(1,145) = 5,173; $p < 0{,}05$; $\eta^2 = 0{,}034$]. Osoby młodsze miały poczucie mniejszej punktualności (M = 37,22; sd = 18,19) niż osoby starsze (M = 41,1; sd = 21,37). Wyniki pokazują, że wraz z wiekiem przede wszystkim wzrasta liczba realizowanych zadań, ale również, choć są to słabsze tendencje, wzrasta poczucie punktualności (ryc. 10). Nie zaobserwowano natomiast różnic pod względem poczucia przyspieszenia bądź opóźnienia między obiema grupami wiekowymi ani między kobietami i mężczyznami.

Ryc. 10. Poczucie punktualności realizacji zadań rozwojowych w grupie osób wkraczających w dorosłość (21-28 lat) oraz młodych dorosłych (29-39 lat)

Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych w roku 2010

Różnice między grupami osób sprawnych oraz tych dostrzegających swoje ograniczenia w codziennym funkcjonowaniu na skutek niepełnosprawności różnego rodzaju dotyczyły poczucia opóźnienia realizacji zadań rozwojowych [F(1,146) = 24,97; $p < 0{,}001$; $\eta^2 = 0{,}148$]. Osoby z ograniczeniami sprawności miały istotnie wyższe poczucie

opóźnienia realizacji zadań rozwojowych (M = 0,3; sd = 0,28) niż osoby bez ograniczeń sprawności (M = 0,12; sd = 0,14).

W kontekście rozważanego tu problemu opóźnianego czy odraczanego podejmowania realizacji zadań tradycyjnie przypisywanych wczesnej dorosłości takie spostrzeganie siebie przez osoby niepełnosprawne może dziwić. Skoro dzisiaj granice realizacji zadań rozwojowych są coraz bardziej płynne, a sposoby ich realizacji coraz bardziej zindywidualizowane, można zapytać, skąd takie poczucie opóźnienia? Czy faktycznie ograniczenia sprawności tak mocno ingerują w przebieg rozwoju, że uniemożliwiają lub znacznie ograniczają możliwości realizacji jakichś zadań? Czy może jest to efekt porównań własnej sytuacji z funkcjonującym w umyśle jednostki wzorcem, kiedy i jakie zdarzenia w życiu powinny się pojawić?

Niewątpliwie, jak wskazują badania, ludzie posługują się skryptami życiowymi, które zawierają informacje o normatywnym przebiegu życia typowej jednostki żyjącej w danym społeczeństwie (por. Rubin, Berntsen, Hutson, 2009). Być może zbyt duży nacisk na porównywanie z tymi wzorcami, często utrwalany już od dzieciństwa przez dorosłych opiekujących się niepełnosprawnym dzieckiem i nastolatkiem, sprawia, że trudno tym osobom dostrzec, iż ich sprawni rówieśnicy bardzo często też rozwijają się i funkcjonują niezupełnie zgodnie z „typowym rozwojowym rozkładem jazdy" (por. Settersten, 2004).

(4) Poczucie punktualności realizacji zadań rozwojowych a wykształcenie

Kontynuowanie aktywności edukacyjnej oraz formalny poziom zdobytego wykształcenia, jako jedne ze wskaźników wchodzenia w dorosłość, analizowane w kontekście poczucia dorosłości i formowania się tożsamości wydają się być czynnikami mogącymi istotnie wpływać na realizację zadań rozwojowych oraz poczucie punktualności ich realizacji. Przeprowadzone analizy wykazały, że różnice między osobami aktualnie uczącymi się a tymi, które już zakończyły edukację nie były istotne. Natomiast badani istotnie różnili się ze względu na formalny poziom wykształcenia. Osoby z wykształceniem co najmniej pomaturalnym i wyższym miały najwyższy wskaźnik realizacji zadań rozwojowych [$F(2,143) = 6,183$; $p < 0,01$; $\eta^2 = 0,08$], charakteryzowały się również najwyższym wskaźnikiem poczucia punktualności realizacji tych zadań [$F(2,143) = 5,809$; $p < 0,01$; $\eta^2 = 0,075$]. Z kolei najwyższe poczucie opóźnienia realizacji zadań rozwojowych miały osoby z najniższym poziomem wykształcenia [$F(2,143) = 7,541$; $p < 0,001$; $\eta^2 = 0,1$].

Młode osoby zarówno z grupy wkraczających w dorosłość, jak i te, które można już określić w pełni młodymi dorosłymi (różnice w poziomie wykształcenia między tymi dwiema grupami nie były istotne statystycznie), które osiągnęły wyższe wykształcenie, realizowały więcej zdań i miały poczucie większej ich punktualności. Badani, którzy mieli najniższe wykształcenie charakteryzowali się silniejszym przekonaniem, że realizują zadania rozwojowe z opóźnieniem. Ten wynik może być dla nas zastanawiający z te-

go względu, iż to właśnie wydłużanie edukacji wiąże się z odsuwaniem podjęcia kolejnych dorosłych ról, jest to bowiem jedno ze zjawisk definiujących etap wyłaniającej się dorosłości (por. Arnett, 2000). Natomiast osoby, które wcześniej kończą edukację, często również podejmują kolejne dorosłe role, i to nawet szybciej niż ich rówieśnicy.

Tab. 1. Realizacja zadań rozwojowych w grupach różniących się wykształceniem

Rodzaj wskaźnika	Poziom wykształcenia			Istotność różnic między grupami
	(1) podstawowe/ zawodowe	(2) średnie	(3) wyższe	Testy *post hoc* S-N-K
Wskaźnik realizacji zadań rozwojowych	M = 70,80	M = 68,90	M = 77,33	3 > 1 i 2
Wskaźnik poczucia punktualności realizacji zadań rozwojowych	M = 32,90	M = 38,36	M = 47,5	3 > 1 i 2
Wskaźnik poczucia opóźnienia realizacji zadań rozwojowych	M = 0,30	M = 0,18	M = 0,12	1 > 2 i 3

Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych w roku 2010

W odniesieniu do analizowanych danych efekt ten, być może, związany jest z ograniczeniami sprawności. Wśród osób z najniższym wykształceniem więcej było tych, które deklarowały poważne ograniczenia w codziennym funkcjonowaniu (przeprowadzona analiza nie potwierdzała statystycznej istotności tych różnic, jednak tendencja jest wyraźna). Być może jest tak, iż osoby z ograniczeniami sprawności przedwcześnie kończą swoją edukację, co przy porównywaniu się ze sprawnymi rówieśnikami nie tylko w odniesieniu do wykształcenia, ale również innych zadań i obszarów, powoduje pogłębienie poczucia odmienności i niepunktualności w przebiegu własnego życia.

(5) Poczucie punktualności realizacji zadań rozwojowych a aktywność zawodowa

Niewątpliwie moment wejścia na rynek pracy jest istotny dla kształtowania się poczucia dorosłości i podejmowania kolejnych zadań, takich jak założenie rodziny i usamodzielnienie się w stosunku do rodziców (por. Schoon, Silbereisen, 2009). Sprawdziliśmy zatem, czy w ocenie punktualności realizacji swych zadań rozwojowych różnią się od siebie osoby pracujące i te, które w momencie badania nie pracowały. Istotne różnice dotyczyły wskaźnika realizacji zadań rozwojowych [$F(1,144) = 10,971$; $p < 0,001$; $\eta^2 = 0,071$] oraz wskaźnika poczucia punktualności ich realizacji [$F(1,144) = 8,875$; $p < 0,01$; $\eta^2 = 0,058$] – w obu przypadkach wyższe wartości osiągały osoby pracujące.

Ponieważ jednak wystąpiły istotne różnice w liczebności osób z ograniczeniami sprawności wśród osób pracujących i niepracujących, przeprowadzono oddzielnie dwie analizy regresji liniowej. W pierwszej zmienną zależną był wskaźnik realizacji zadań rozwojowych, a predyktorami praca i występowanie ograniczeń sprawności (tab. 2a i 2b). W drugiej zmienną zależną był wskaźnik poczucia punktualności realizacji zadań rozwojowych, a predyktory były takie same, jak w analizie pierwszej (tab. 3a i 3b).

Tab. 2a. Podsumowanie modeli regresji dla zmiennej zależnej „wskaźnik realizacji zadań rozwojowych"

Model	R	R^2	Skorygowane R^2	Statystyki zmiany				
				Zmiana R^2	F dla zmiany R^2	df1	df2	Istotność F zmiany
1	0,264[a)]	0	0,063	0,07	10,711	1	143	0,001
2	0,264[b)]	0	0,057	0	0	1	142	0,994

[a)] Predyktory: (Stała), obecnie pracujący

[b)] Predyktory: (Stała), obecnie pracujący, ograniczenia sprawności

Tab. 2b. Wyniki dwóch modeli regresji – analiza danych

Źródło zmienności	b	Beta	t	Istotność
MODEL 1				
(Stała)	68,276		38,911	0
obecnie pracujący	7,414	0,264	3,273	0
MODEL 2				
(Stała)	68,284		32,179	0
obecnie pracujący	7,409	0,264	3,144	0,002
ograniczenia sprawności	–0,017	–0,001	–0,01	0,994

Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych w roku 2010

Tab. 3a. Podsumowanie modeli regresji dla zmiennej zależnej „wskaźnik poczucia punktualności realizacji zadań"

Model	R	R^2	Skorygowane R^2	Statystyki zmiany				
				Zmiana R^2	F dla zmiany R^2	df1	df2	Istotność F zmiany
1	0,240[a)]	0,1	0,051	0,058	8,776	1	143	0,004
2	0,277[b)]	0,1	0,064	0,019	2,9	1	142	0,091

[a)] Predyktory: (Stała), obecnie pracujący

[b)] Predyktory: (Stała), obecnie pracujący, ograniczenia sprawności

Tab. 3b. Wyniki dwóch modeli regresji – analiza danych

Źródło zmienności	b	Beta	t	Istotność
MODEL 1				
(Stała)	34,66		12,671	0
obecnie pracujący	10,46	0,24	2,962	0
MODEL 2				
(Stała)	37,77		11,534	0
obecnie pracujący	8,83	0,203	2,428	0,02
ograniczenia sprawności	−6,45	−0,142	−1,703	0,09

Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych w roku 2010

Przeprowadzone analizy wskazują, iż silniejsze związki zachodzą między posiadaniem pracy a realizacją zadań rozwojowych i poczuciem punktualności ich realizacji niż między odczuwaniem ograniczeń sprawności a tymi zmiennymi. Zatem te osoby, które pracują, jednocześnie realizują więcej zadań i mają wyższe poczucie punktualności ich realizacji i jest to stosunkowo niezależne od tego, czy ktoś odczuwa, czy nie ograniczenia w swym codziennym funkcjonowaniu.

Podjęcie pracy stanowi ważny czynnik sytuujący młodego człowieka w świecie osób dorosłych, zatem ograniczenia, jakie wiążą się z rynkiem pracy dla młodych pracowników, mogą istotnie ograniczać ich psychiczne i społeczne przechodzenie w kierunku dorosłości. Brak możliwości uzyskania w miarę stabilnej sytuacji ekonomicznej wymusza na młodych ludziach przedłużanie zależności od rodziców, co może skutkować również odraczaniem podejmowania innych zadań, takich jak wchodzenie w bliskie związki. Faktycznie, badani będący w związku (M = 78,28; sd = 9,9) różnili się istotnie na korzyść od tych, którzy w trakcie badania nie byli w związku (M = 67,26; sd = 14,9) w zakresie wskaźnika realizacji zadań rozwojowych [$F(1,144) = 27{,}713$; $p < 0{,}001$; $\eta^2 = 0{,}161$]. Zatem kolejny wyznacznik dorosłości, czyli wchodzenie w związki intymne,przyczynia się do zwiększenia różnic w percepcji realizacji zadań rozwojowych i wpływa również na ocenę ich punktualności [$F(1,144) = 7{,}501$; $p < 0{,}01$; $\eta^2 = 0{,}05$], choć tutaj związki są już dużo słabsze. Osoby aktualnie będące w związku spostrzegały siebie jako bardziej punktualne rozwojowo (M = 45,68; sd = 21,63), niż te, które nie były w związku (M = 36,23; sd = 20).

(6) Wyprowadzka z domu rodzinnego a poczucie punktualności realizacji zadań rozwojowych

Ostatni z badanych przez nas ważnych wyznaczników dorosłości, który niewątpliwie wiąże się zarówno z pracą, jak i z sytuacją materialną młodej osoby, to jej miejsce zamieszkania. Wspominaliśmy, że jednym z momentów przełomowych w procesie wchodzenia w dorosłość staje się wyprowadzka od rodziców i samodzielne zamieszkanie oraz

prowadzenie własnego gospodarstwa domowego. Rozważaliśmy tę kwestię już przy analizie zadań, które najczęściej nie były realizowane przez respondentów. Takim zadaniem był zakup pierwszego własnego mieszkania. Oczywiście, wyprowadzka z domu rodzinnego wcale nie musi się wiązać z posiadaniem własnego mieszkania, i dla większości osób, przynajmniej na początku ich dorosłego życia, nie wiąże się. Zebraliśmy jednak informacje, z kim nasi badani mieszkają. Respondenci mieli do wyboru kilka opcji: mieszkam samodzielnie, mieszkam z rodzicami, mieszkam z partnerem/partnerką, mieszkam ze znajomymi/rodzeństwem. Odpowiedzi, jakie uzyskaliśmy, zostały sprowadzone do dwóch kategorii: mieszkam z rodzicami – mieszkam samodzielnie. W tej drugiej kategorii znaleźli się ci wszyscy, którzy zadeklarowali, że już nie mieszkają z własnymi rodzicami.

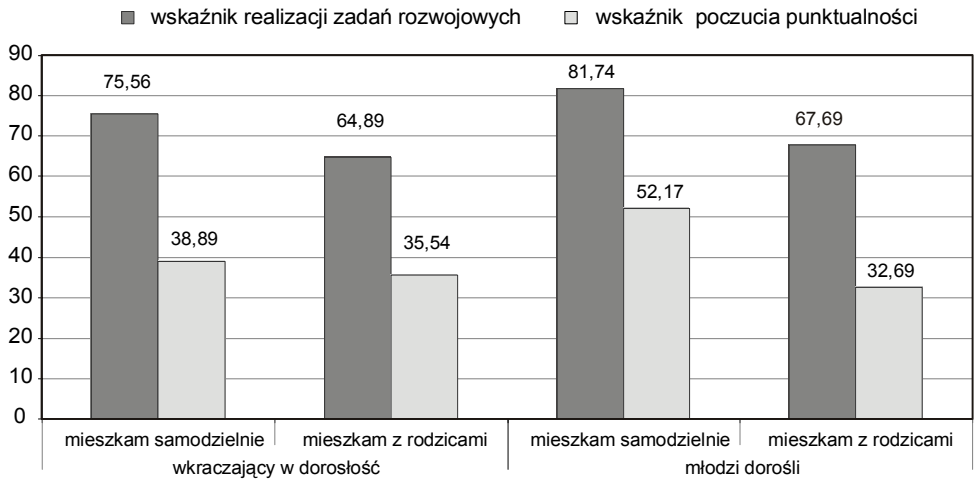
Na początku sprawdziliśmy, czy istotnie pod względem miejsca zamieszkania różnią się od siebie osoby wkraczające w dorosłość (21-28 lat) i młodzi dorośli (29-39 lat). Okazało się, jak można było przypuszczać, że wkraczający w dorosłość częściej mieszkają z rodzicami (46 osób) w porównaniu do młodych dorosłych, wśród których tylko 26 osób nadal mieszka z rodzicami [$\chi^2(1)=10{,}494; p < 0{,}001$; współczynnik V-Cramera = −0,269; $p < 0{,}001$]. Sprawdziliśmy również, czy w obu wyróżnionych grupach istotnie różnią się od siebie osoby sprawne i te z ograniczeniami sprawności. O ile w grupie osób wkraczających w dorosłość różnice były nieistotne, to w grupie młodych dorosłych dało się zaobserwować pewną tendencję. Osoby z ograniczeniami sprawności częściej mieszkały z rodzicami [$\chi^2(1)=3{,}780$; $p = 0{,}052$; współczynnik V-Cramera = 0,229; $p = 0{,}052$].

Zależności są słabe, na granicy istotności statystycznej, ale warte odnotowania, ponieważ wskazują, że być może realizacja tego zadania jest szczególnie utrudniona w przypadku osób z ograniczeniami sprawności, które wymagają w swoim codziennym funkcjonowaniu stałej i czasem znacznej pomocy ze strony innych. Widać również, że ścieżki rozwojowe młodych osób sprawnych i z ograniczeniami sprawności wraz z wiekiem i realizacją kolejnych zadań dorosłości coraz silniej się różnicują (por. Piotrowski, 2010), a co za tym idzie, być może pogłębia się poczucie niepunktualności realizacji zadań rozwojowych i poczucie „odstawania" od rówieśników w grupie osób z ograniczeniami sprawności.

Sprawdziliśmy też, jak w obu grupach (21-28 lat i 29-39 lat) różnią się ci, którzy mieszkają z rodzicami, od tych, którzy mieszkają sami. Na początek spójrzmy na wskaźnik realizacji zadań rozwojowych w grupie młodszej: mieszkający samodzielnie realizują istotnie więcej zadań od tych, którzy mieszkają z rodzicami [ryc. 11, ciemniejsze słupki; $F(1,71) = 11{,}457$; $p < 0{,}001$; $\eta^2 = 0{,}139$]. W grupie starszej różnice również były istotne i miały ten sam kierunek (ryc. 11, ciemniejsze słupki; [$F(1,70) = 28{,}599$; $p < 0{,}001$; $\eta^2 = 0{,}290$].

Zatem wyprowadzka od rodziców i samodzielne mieszkanie wiąże się z realizacją kolejnych zadań rozwojowych, a w przypadku starszej grupy, również z większym przekonaniem o punktualności ich realizacji – młodzi dorośli, którzy mieszkali z rodzicami, mieli niższe poczucie punktualności realizacji swoich zadań rozwojowych od swoich

rówieśników mieszkających samodzielnie (ryc. 11, jasne słupki; [F(1,70) = 13,001; $p < 0{,}001$; $\eta^2 = 0{,}157$]. Osoby młodsze, dopiero wkraczające w dorosłość niezależnie od tego, z kim mieszkały nie różniły się istotnie poczuciem punktualności realizacji zadań rozwojowych (ryc. 11, jasne słupki po lewej stronie).

Ryc. 11. Realizacja zadań i poczucie punktualności realizacji zadań rozwojowych a miejsce zamieszkania

Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych w roku 2010

Należy również zauważyć, że w grupie osób młodszych, wkraczających w dorosłość zaobserwowano istotne różnice w zakresie wskaźnika poczucia przyspieszenia/opóźnienia realizacji zadań rozwojowych – ci, którzy mieszkali samodzielnie, mieli poczucie, że realizowali zadania rozwojowe wcześniej, niż ci, którzy mieszkali z rodzicami [F(1,71) = 7,691; $p < 0{,}01$; $\eta^2 = 0{,}098$].

Dyskusja wyników

„Bycie punktualnym", „punktualna realizacja zadań rozwojowych" – co tak naprawdę oznaczają dla jednostki, jakie ma to konsekwencje dla jej dalszego rozwoju? Realizacja celów rozwojowych w podobnym czasie jak inni (*on-time*) zapewnia większe wsparcie ze strony rówieśników i całego otoczenia społecznego. Można powiedzieć, że normalizuje bieg życia jednostki, upodabniając ją do innych pod tym względem. Daje możliwość porównywania się z innymi, co pełni funkcję nie tylko informacyjną i naprowadzającą czy formującą (*w jakim jestem miejscu; co mi się udało, a co nie*), ale również ma znaczenie ochronne dla samooceny, bo pozwala na pozytywne co do efektu porównania w dół (np. *nie jest ze mną tak źle; to mi się udało, a inni jeszcze to mają przed sobą*) (Wrosch, Heckhausen, 2005).

Natomiast w sytuacji odwrotnej, kiedy jednostka nie realizuje celów o czasie (*off-time*), musi angażować więcej wewnętrznych zasobów, aby sobie z nimi poradzić ze względu na uboższe wsparcie płynące z otoczenia. Trudniej jest jej oceniać ryzyko, jakie płynie z realizacji danego zadania, bo nie może się porównać z rówieśnikami, nie wie zatem, czy realizacja celów, które sobie postawiła, przyniesie jej pożądane i oczekiwane rezultaty, czy też nie (*op. cit.*).

W naszych badaniach poczucie punktualności wyraźnie wiązało się z obiektywnymi wskaźnikami realizacji zadań rozwojowych i odzwierciedlało umiejscowienie jednostki w jej procesie stawania się osobą dorosłą. Młodsi badani (wkraczający w dorosłość – 21-28 lat) realizowali mniej zadań, co potwierdza postawione hipotezy o odraczaniu realizacji zadań i coraz bardziej widocznym przesuwaniu ich na początek trzeciej dekady życia (29-39 lat).

Dość wyraźnie zarysował się również wpływ ograniczeń sprawności na spostrzeganie biegu swego życia, czyli na poczucie punktualności. Utrudnienia – obiektywne i subiektywne – w realizacji zadań rozwojowych odbijają się nie tylko na mniejszej liczbie realizowanych zadań, ale również na treści przekonań co do punktualności ich realizacji. Osoby doświadczające różnego rodzaju ograniczeń częściej miały poczucie, że ich życie biegnie poza ustalonym torem, i cele rozwojowe, które przed nimi stają, są opóźnione względem tego, co dzieje się z ich rówieśnikami. To poczucie może utwierdzać w nich przekonanie o odmienności nie ograniczonej tylko do sfery jakiejś sprawności, ale obejmującej ich rozwój jako całość.

Wydaje się, że obraz funkcjonowania tej grupy młodych dorosłych, co prawda, pasuje do koncepcji nie tyle odroczonego, co opóźnionego wkraczania w dorosłość, ale przyczyny tej sytuacji oraz jej odbiór przez samych zainteresowanych jest odmienny niż w odniesieniu do osób sprawnych. Sądzimy, że osoby w pełni sprawne doświadczają raczej odroczonego wchodzenia w dorosłość, jako czegoś, co jest wynikiem ich decyzji oraz uwarunkowań zewnętrznych, na które nie mają wpływu, np. realiów i reguł panujących na rynku pracy. Generalnie rzecz ujmując, w ich przypadku nieterminowe wkraczanie w dorosłość jest raczej pewnym znakiem czasów, w których żyją, ale nie powodem ich nadmiernych zmartwień.

Natomiast dla osób z ograniczeniami sprawności obiektywne i/lub subiektywne utrudnienia w realizacji zadań dorosłości przyczyniają się do wzmacniania i generalizowania poczucia odmienności, które może skutkować rezygnacją z prób realizowania kolejnych zadań. Utwierdzenie się w przekonaniu o tym, że *moje życie przebiega zupełnie innym torem niż życie sprawnych rówieśników*, pociąga za sobą koncentrację własnej tożsamości wokół niepełnosprawności, szczególnie wtedy, gdy towarzyszy innemu przekonaniu – *jako niepełnosprawny jestem gorszy*. A to w konsekwencji może pogłębiać zaobserwowane przez nas różnicowanie się ścieżek rozwojowych osób z ograniczeniami

sprawności (opóźnienie wkraczania w dorosłość) i sprawnych (odroczenie wkraczania w dorosłość).

Badanie 3: Wkraczanie w dorosłość a niepełnosprawność intelektualna [9]

Problem badawczy

U osób z niepełnosprawnością intelektualną w związku z pierwotnymi i wtórnymi skutkami doświadczanej niepełnosprawności mogą pojawiać się poważne problemy związane z wkraczaniem w dorosłość, np. w postaci zahamowania tego procesu (fiksacja na zadaniach rozwojowych okresu dzieciństwa) czy opóźnienia globalne albo parcjalne w stosunku do sprawnych intelektualnie rówieśników. Skutki pierwotne, bezpośrednie, głównie w postaci ograniczeń w funkcjonowaniu intelektualnym, lub skutki wtórne, w postaci problemów w funkcjonowaniu społecznym (osoby z niepełnosprawnością intelektualną uzyskują, jak wynika z badań, jakie przeprowadzili Efrat Zion i Vickii B. Jenvey (2006) dużo niższe wyniki na skalach kompetencji społecznych niż ich sprawni rówieśnicy), mogą sprawić, że osoby takie skupiać się będą w fazie późnej adolescencji i wyłaniającej się dorosłości na doświadczaniu i rozwiązywaniu zupełnie innych problemów życiowych niż ich w pełni sprawni intelektualnie rówieśnicy, a to może je oddalać od normatywnej ścieżki rozwojowej wiodącej ku dorosłości.

Badania, jakie przeprowadziła Marisa Forte (2009), w których wzięło udział 26 osób z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim i umiarkowanym oraz 26 osób sprawnych w wieku od 17 do 20 lat, pokazują, że obie grupy badane różnią się pod względem głównych obaw i zmartwień w czasie wkraczania w dorosłość. Osoby niepełnosprawne martwią się głównie z powodu bycia zastraszanym, utraty kogoś, na kim im zależało, a także zakochiwania się. Odczuwają również stres związany z zawiązywaniem i utrzymywaniem przyjaźni, ponadto wyniki wskazywały na istotnie niższy poziom ich poczucia własnej skuteczności. Osoby sprawne w tym samym wieku martwią się głównie tym, czy znajdą pracę, czy nie będą miały w przyszłości problemów finansowych. Ich obawy związane są także z ważnymi decyzjami, które obecnie, lub wkrótce, będą musiały podjąć. Autorzy uważają, że wyniki te wyraźnie wskazują na odmienne jakościowo doświadczenia społeczne osób niepełnosprawnych w okresie dorastania, związane w dużej mierze z izolowaniem, stygmatyzowaniem, zastraszaniem i wyśmiewaniem ich przez osoby z bliższego i dalszego otoczenia.

Na to, że osoby niepełnosprawne są często narażone na stres środowiskowy, a w ich życiu zdarzają się liczne urazy psychiczne, niewynikające bezpośrednio z faktu niższej sprawności intelektualnej, wskazują także badania, jakie przeprowadziły Chrissoula Stavrakaki i Yona Lunsky (2010). Osoby doświadczające tego typu trudności skupiają swoją uwagę na nich, ewentualnie na obronie przed tymi trudnościami, a nie na problemach

[9] Badania zaplanowała i zrealizowała M. Rękosiewicz w roku 2011.

rozwojowych i czekających ich zadaniach życiowych. Skupienie na emocjach lub stosowanie strategii unikania w sytuacji stresu nie sprzyja wkraczaniu w dorosłość, w przeciwieństwie do stylu skoncentrowanego na zadaniu, na co wskazują wyniki innego badania – osób z niepełnosprawnością fizyczną (Galambos, Magill-Evans, Darrah, 2008). Stwierdzono w nich, że jedynie styl skoncentrowany na zadaniu wysoko dodatnio korelował z dojrzałością psychospołeczną, będącą, zdaniem autorów, ważnym wyznacznikiem jakości procesu wkraczania w dorosłość.

Wysoki poziom lęku, czy wysoki poziom ruminacji (zdiagnozowany również jako dużo wyższy w grupie osób niepełnosprawnych w badaniu Marisy Forte, 2009), może zahamować lub istotnie opóźnić rozwój tożsamości w czasie wkraczania w dorosłość. Jeśli chodzi o same ograniczenia w myśleniu abstrakcyjnym u osób z niepełnosprawnością intelektualną, to mogą one znacznie utrudniać poszukiwanie odpowiedzi na pytanie „kim jestem?". Nie ma jednak dowodów empirycznych na to, aby uznać, że całkowicie uniemożliwiają ten proces (Schuppener, 2009). Uważa się dziś, że o ile zapewni się osobom tym odpowiednie warunki rozwoju, w tym zrozumienie ich sytuacji i w konsekwencji adekwatne do potrzeb wsparcie, mogą nauczyć się sprawnie funkcjonować w życiu społecznym, a także rozwijać swoją tożsamość (Markowetz, 2000). Droga do statusu tożsamości osiągniętej jest więc taka sama, jak u każdego człowieka, ale tempo przejścia tej drogi może być nieco dłuższe, dynamika bardziej złożona, ponadto wymagają one większej pomocy ze strony otoczenia, np. w radzeniu sobie z lękiem, niepewnością czy z trudnymi poznawczo i emocjonalnie doświadczeniami.

Jak trudna jest taka codzienna opieka i pomoc, pokazują wyniki badania rodziców nastolatków z niepełnosprawnością intelektualną wkraczających w dorosłość (Rapanaro, Bartu, Lee, 2008). Większość rodziców wskazywała zarówno na pozytywne, jak i negatywne uczucia związane z tym okresem rozwoju. Jednak stosunkowo duża grupa rodziców wskazywała na uczucia negatywne (31,4%) oraz poczucie trwałej utraty własnej wolności i niezależności (29,4%), co było związane z przekonaniem rodziców o tym, że ich dzieci nie stają się dorosłe, że ich wchodzenie w dorosłość jest znacznie opóźnione i jakościowo inne niż u zdrowych rówieśników lub w ogóle niemożliwe.

Celem naszych badań była diagnoza wymiarów oraz statusu tożsamości osób z niepełnosprawnością intelektualną w fazie późnej adolescencji i wyłaniającej się dorosłości w porównaniu z ich sprawnymi rówieśnikami (por. Rękosiewicz, 2011b). Postawiona została jedynie ogólna hipoteza, mówiąca, iż osoby sprawne i niepełnosprawne intelektualnie (w stopniu lekkim) różnią się pod względem tak natężenia poszczególnych wymiarów, jak i rodzaju statusu tożsamości, określanego na podstawie układu (profilu) owych pięciu wymiarów. Ku postawieniu tak ogólnej hipotezy, bez określania jej kierunku, skłonił nas wynik kwerendy internetowej (Rękosiewicz, 2011a) – tj. brak danych w literaturze na temat właściwości oraz procesu formowania tożsamości u osób z ograniczeniami sprawności intelektualnej.

Osoby badane

Badania przeprowadzono w roku 2011. Wzięło w nich udział 12 osób z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim oraz 145 osób sprawnych intelektualnie. Wyodrębniono cztery grupy porównawcze: grupa A (72 osoby) – osoby sprawne intelektualnie w fazie późnej adolescencji (16-19 lat); grupa B (6 osób) – osoby z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim w fazie późnej adolescencji (16-19 lat); grupa C (73 osoby) – osoby sprawne intelektualnie w fazie wyłaniającej się dorosłości (20-25 lat); grupa D (6 osób) – osoby z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim w fazie wyłaniającej się dorosłości (20-25 lat).

Narzędzie badawcze

W obu grupach osób sprawnych jako narzędzie badawcze zastosowano *Skalę Wymiarów Rozwoju Tożsamości (DIDS – Dimensions of Identity Development Scale)* autorstwa Koena Luyckxa i wsp. (por. Luyckx, Schwartz, Berzonsky et al., 2008)[10], w Polsce zaadaptowaną przez A.I. Brzezińską i K. Piotrowskiego (2010b). W obu grupach osób z niepełnosprawnością intelektualną (w stopniu lekkim) zastosowano indywidualny wywiad pogłębiony, oparty na idei pięciu wymiarów tożsamości wg skali *DIDS*. Wywiad ten, przeprowadzony w przypadku wszystkich 12 osób przez tego samego badacza, toczył się wokół tematów związanych z życiem codziennym, takich jak m.in. własny pokój lub własne miejsce w domu, obowiązki i przyjemności, kontakty rodzinne i pozarodzinne, ubiór, kupowanie, przygotowywanie posiłków i sprzątanie po jedzeniu. W zakresie każdego z tych obszarów osoby badane opisywały swoje codzienne funkcjonowanie oraz odpowiadały na zadawane im pytania dotyczące tego, czy poszukują alternatyw w tych wszystkich obszarach swojej aktywności, o których opowiadały (skala eksploracji wszerz), czy samodzielnie podejmują wstępne decyzje (skala podejmowania zobowiązań), czy dokonują jakiejś oceny już dokonanych wyborów (skala eksploracji w głąb), czy dokonują ostatecznych wyborów (skala identyfikacji ze zobowiązaniami) oraz czy doskwierają im, i jakie, obawy związane z podejmowaniem tych decyzji i realizowaniem działań (skala eksploracji ruminacyjnej). Rozmowy trwały średnio około 40 minut i były nagrywane, za zgodą osób badanych i ich rodziców bądź opiekunów. Podobnie jak w kwestionariuszu *DIDS*, w wywiadzie uzyskuje się pięć oddzielnych wyników, dla każdego wymiaru tożsamości oddzielnie, a na podstawie uzyskanego profilu określa się status tożsamości.

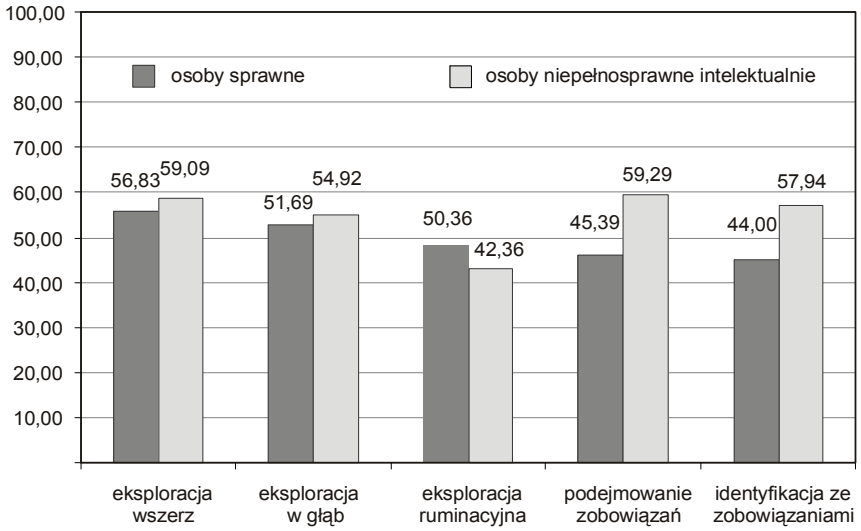
Wyniki

(1) Wiek i niepełnosprawność a wymiary tożsamości

Analiza wyników (testy *post hoc* Studenta-Newmana-Keulsa; S-N-K) wykazała istotne statystycznie różnice między osobami znajdującymi się w fazie późnej adolescencji

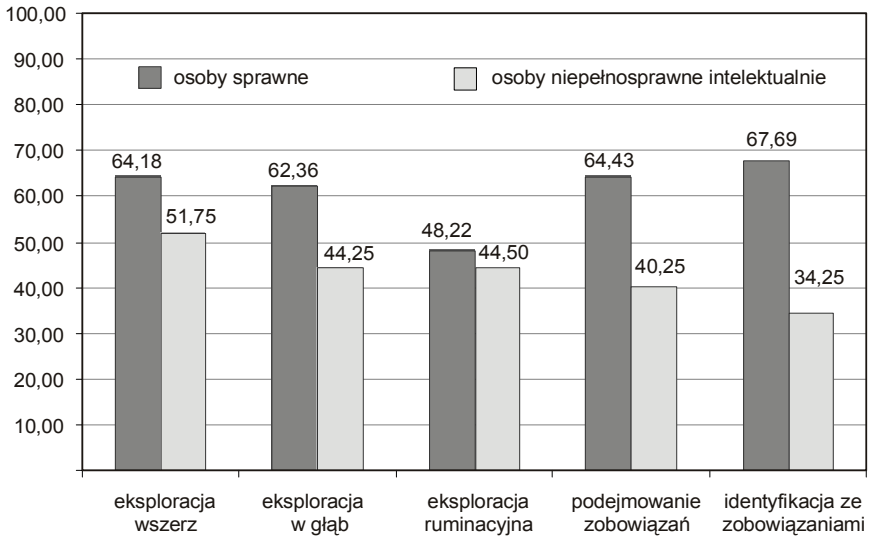
[10] Był to ten sam kwestionariusz, jaki zastosował K. Piotrowski (patrz wyżej – badanie 1).

i wyłaniającej się dorosłości (ryc. 12). Osoby młodsze uzyskały statystycznie wyższy poziom eksploracji ruminacyjnej oraz niższy poziom podejmowania zobowiązań i identyfikacji ze zobowiązaniami niż osoby starsze. Największy poziom istotności różnic zaobserwowano w zakresie dwóch skal zobowiązań. Nie zaobserwowano natomiast różnic związanych z wiekiem, istotnych statystycznie w zakresie eksploracji wszerz i eksploracji w głąb.

Ryc. 12. Wymiary tożsamości w grupach osób młodszych i starszych

Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych w roku 2011

Ryc. 13. Wymiary tożsamości w grupach osób sprawnych i z niepełnosprawnością intelektualną

Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych w roku 2011

Zaobserwowano także istotne statystycznie różnice między grupami osób sprawnych i niepełnosprawnych (ryc. 13). Osoby niepełnosprawne uzyskały niższe wyniki na skalach eksploracji wszerz, eksploracji w głąb, podejmowania zobowiązań i identyfikacji ze zobowiązaniami w porównaniu z osobami sprawnymi. Największy poziom istotności różnic zaobserwowano w zakresie obu skal zobowiązań oraz eksploracji w głąb. Nie zaobserwowano natomiast różnic istotnych statystycznie w zakresie eksploracji ruminacyjnej.

Różnice w natężeniu wymiarów tożsamości w porównywanych grupach wiekowych są zgodne z teorią i innymi wynikami badań, wskazującymi na wzrost natężenia obu wymiarów dotyczących zobowiązań wraz z wiekiem, tj. od adolescencji do wczesnej dorosłości (Brzezińska, Piotrowski, 2009). Niższe natężenie czterech z pięciu wymiarów tożsamości u osób niepełnosprawnych potwierdza hipotezę o różnicach między grupami osób sprawnych i niepełnosprawnych, na niekorzyść tych drugich.

(2) Wiek i niepełnosprawność a status tożsamości

Na podstawie wyników analizy skupień przeprowadzonej wg metody k-średnich w całej grupie osób sprawnych (n = 145) wyróżniono pięć statusów tożsamości: tożsamość osiągniętą (32 osoby, 22%), nadaną (18 osób, 12%), moratoryjną (32 osoby, 22%), rozproszoną (39 osób, 27%) i ruminacyjną (24 osoby, 17%), co jest zgodne z innymi badaniami przeprowadzonymi na polskich próbach (por. Brzezińska, Piotrowski, 2009). Zgodnie z przewidywaniami, osoby starsze, czyli w wieku 20-25 lat, znalazły się w grupach o statusie tożsamości osiągniętej, nadanej, moratoryjnej i rozproszonej, a osoby młodsze, czyli w wieku 16-19 lat, częściej obecne były w grupach o statusie tożsamości moratoryjnej, rozproszonej i ruminacyjnej. Z kolei w grupie osób niepełnosprawnych wyróżniono jedynie dwa statusy – tożsamość osiągniętą, która charakteryzuje raczej osoby ze starszej grupy wiekowej (4 osoby na 6 starszych i 1 osoba na 6 młodszych) i ruminacyjną (2 osoby na 6 starszych i 5 osób na 6 młodszych), która charakteryzuje raczej osoby z młodszej grupy wiekowej. Te wyniki pokazują, iż mamy tu do czynienia z pewną prawidłowością rozwojową. U osób młodszych, zarówno sprawnych, jak i z niepełnosprawnością intelektualną, występują częściej mniej „domknięte" statusy tożsamości, czyli moratoryjna, rozproszona i ruminacyjna, a u osób starszych – statusy bardziej „domknięte", wyraźnie już określone, czyli tożsamość nadana i osiągnięta. Zróżnicowanie statusów jest większe w grupie osób sprawnych, co jest dość oczywiste, gdy wziąć pod uwagę liczebność obu porównywanych grup.

W drugim kroku przeprowadzono wspólną analizę skupień na wszystkich osobach badanych (n = 157). Osoby niepełnosprawne, które w pierwszej analizie skupień (wykonanej tylko w grupie osób niepełnosprawnych) zakwalifikowano jako osoby z tożsamością ruminacyjną, zostały ponownie zakwalifikowane do grupy osób z tym statusem tożsamości. Ten status przypisano 79% osób sprawnych młodszych i 21% osób sprawnych starszych. Jednak osoby starsze z niepełnosprawnością, którym uprzednio przypisano

– na podstawie układu profilu pięciu wymiarów tożsamości – status tożsamości osiągniętej, przy zastosowaniu analizy skupień wykonanej na wszystkich zbadanych osobach znalazły się w skupieniu, które określono jako status tożsamości rozproszonej – razem z 59% osób sprawnych młodszych i 41% osób sprawnych starszych.

W ostatnim kroku analizy określono oddzielnie dla każdej badanej osoby niepełnosprawnej jej indywidualny status tożsamości – raz w odniesieniu do grupy osób niepełnosprawnych, a drugi raz w odniesieniu do grupy osób sprawnych (Rękosiewicz, Brzezińska, 2011 – w druku). W przypadku gdy układem odniesienia były osoby sprawne (tj. gdy analizie poddano wyniki wszystkich badanych osób łącznie), to niezależnie od tego, jaki status tożsamości osiągnęła osoba niepełnosprawna (osiągnięty czy ruminacyjny), zawsze jej wyniki dla poszczególnych pięciu wymiarów tożsamości były istotnie niższe niż wyniki osób sprawnych.

Dyskusja wyników

Znaczne różnice indywidualne wśród badanych osób z niepełnosprawnością intelektualną tak pod względem natężenia poszczególnych wymiarów tożsamości, jak i statusu tożsamości (określanego na podstawie profilu pięciu wymiarów) nie mogą być wiązane jedynie z ich wiekiem. Różnice te są bardzo duże zarówno w starszej, jak i w młodszej grupie wiekowej. Być może źródłem różnic są czynniki podmiotowe, np. w postaci poczucia sprawstwa, czy czynniki kontekstowe, np. różne doświadczenia osób badanych, czy wreszcie cechy środowiska, w którym żyją, w tym styl wychowawczy panujący w rodzinie.

Analiza różnic między obiema grupami wiekowymi pokazuje jednak, iż możliwy jest rozwój tożsamości w kierunku tożsamości osiągniętej mimo ograniczeń w funkcjonowaniu intelektualnym. Jednocześnie różnice w wynikach osób niepełnosprawnych, analizowane na tle dużej grupy odniesienia, obrazują, jak bardzo osoby te odstają od swoich sprawnych rówieśników. Dużo rzadziej od nich poszukują różnych alternatyw działania w odniesieniu do swoich celów, wartości i przekonań, rzadziej samodzielnie podejmują decyzje, rzadziej dokonują analiz i ocen już dokonanych wyborów oraz rzadziej mają poczucie pewności, iż dokonane wybory były lub nadal są dla nich odpowiednie. Badanie, zgodnie ze swymi założeniami, nie wyjaśnia przyczyn tych różnic, a jedynie je diagnozuje. Jeśli poszukiwać przyczyn obniżenia poszczególnych wymiarów tożsamości u osób z niepełnosprawnością wobec osób sprawnych w samej niepełnosprawności intelektualnej, to należałoby skupić się głównie na jej skutkach wtórnych – np. na społecznym obrazie osoby niepełnosprawnej jako „wiecznego dziecka", który wywołuje nadmierną opiekuńczość i kontrolę ze strony rodziców i opiekunów, co w rezultacie ogranicza pola podejmowania decyzji, hamuje rozwój samodzielności i czasami wręcz blokuje konieczną dla rozwoju tożsamości tendencję do eksploracji bliższego i dalszego otoczenia.

Wyniki przeprowadzonych przez nas badań wskazują na to, że badane osoby z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim, podobnie jak ich sprawni rówieśnicy, poszukują odpowiedzi na pytanie *kim jestem* [11], co potwierdza pogląd badaczy na ten temat (np. Markowetz, 2000; Schuppener, 2009). Odnalezienie odpowiedzi na to pytanie dokonuje się jednak ze znacznym opóźnieniem w stosunku do sprawnych intelektualnie rówieśników.

Podsumowanie

Przedstawione przez nas badania dotyczyły czynników związanych z wejściem w dorosłość: aktywności edukacyjnej, podejmowania ról społecznych – rodzinnych i zawodowych, poczucia tożsamości, poczucia dorosłości oraz poczucia punktualności realizacji zadań rozwojowych. Zmienne te umożliwiły scharakteryzowanie coraz dłuższego dzisiaj okresu wkraczania w dorosłość w grupach osób sprawnych oraz osób z ograniczeniami sprawności tak fizycznej, jak i intelektualnej, znajdujących się w fazach rozwojowych od późnej adolescencji do wczesnej dorosłości.

Zgodnie z przewidywaniami, zaobserwowaliśmy istotne różnice między poszczególnymi grupami wiekowymi, ale także różnice między grupami osób sprawnych i niepełnosprawnych. Okazało się jednak, iż to nie wiek jest głównym czynnikiem wyznaczającym kolejne kroki rozwojowe, ale sytuacja psychospołeczna jednostki, określana z jednej strony przez jej status edukacyjny, rodzaje aktywności i ról rodzinnych oraz zawodowych, jakie podejmuje, a z drugiej przez jej dojrzałość psychiczną, związaną z właściwościami tożsamości oraz systemem przekonań dotyczących przebiegu własnego życia i realizowanych zadań rozwojowych.

Zgodnie z koncepcjami współczesnych badaczy, głównie z koncepcją nowej fazy rozwojowej – wyłaniającej się dorosłości – autorstwa J.J. Arnetta (2000), przyjmujemy, że czas wkraczania w dorosłość jest dziś rzeczywiście dłuższy niż w przeszłości. Według tej koncepcji faza wkraczania w dorosłość trwa do około 30 roku życia. W odniesieniu do osób sprawnych – jak pokazują nasze badania – można mówić jedynie o bardziej (domena rodzinna i domena działalności na rzecz innych ludzi oraz szeroko rozumianego otoczenia społecznego) czy mniej (domena zawodowa) odroczonym wkraczaniu w dorosłość. Jest ono bowiem uwarunkowane silnie sytuacją społeczno-ekonomiczną związaną z rynkiem pracy, koniecznością dłuższego kształcenia się, trudnościami w uzyskaniu samodzielności finansowej. Skoro więc przyjmujemy za Arnettem, że czas wkraczania w dorosłość jest dziś tak silnie wyznaczany przez zmiany społeczno-kulturowe, zatem owo stwierdzone w naszych badaniach odroczenie należy uznać za – dzisiaj – normatywne.

[11] Ten wątek był wyraźnie obecny w treści przeprowadzonych wywiadów w postaci pytań, wyrażania różnych wątpliwości, niezgody na postępowanie rodziców, szczególnie w zakresie kontrolowania i podejmowania decyzji za daną osobę, czasem bez jej wiedzy lub wbrew jej woli.

Inaczej rzecz ma się u osób z ograniczeniami sprawności. O ile wobec młodych osób sprawnych wyraźne jest dziś społeczne przyzwolenie na odraczanie realizacji niektórych zadań rozwojowych związanych z wkraczaniem w dorosłość, o tyle u osób z niepełnosprawnością możemy mówić albo o hamowaniu, często motywowanym lękiem bądź niezrozumieniem wynikającym z braku wiedzy, tego typu przejawów samodzielności i dorosłości przez otoczenie, albo wręcz o spostrzeganiu przez najbliższe otoczenie, ale i przez opinię publiczną, faktu odraczania czy unikania podejmowania zadań rozwojowych typowych dla dorosłości jako przejawu niepełnosprawności, czyli jako niemożności ich pomyślnej realizacji.

Późniejsze wkraczanie w dorosłość nie zawsze jest więc u osób z ograniczeniami sprawności wyrazem ich własnej woli, własnej decyzji czy dostosowywania się do wymagań np. rynku pracy (przekonanie typu *lepsza renta niż niepewna praca*). Bywa też skutkiem oddziaływania środowiska rodzinnego (Rękosiewicz, 2011c) i sąsiedzkiego, przedszkolnego czy szkolnego (Rękosiewicz, 2011d), które nie tworzą adekwatnych do potrzeb, ale i możliwości tych osób ofert działania, a ponadto często mogą hamować naturalne tendencje do uczenia się samodzielności, eksperymentowania z rolami, podejmowania czasem na próbę „dorosłych" form aktywności.

Dzieje się tak głównie wobec osób z niepełnosprawnością intelektualną, spostrzeganych społecznie w dużej mierze jako osoby nieporadne, niesamodzielne i niezdolne do stania się w pełni dorosłymi ludźmi. Utrudnienia, czy to rzeczywiste, czy wynikające z braku zrozumienia i adekwatnego wobec potrzeb wsparcia, w podejmowaniu zadań rozwojowych charakterystycznych dla wkraczania w dorosłość wzmacniają zwrotnie poczucie inności i skutkują budowaniem osobistej tożsamości bardziej na wiedzy o własnych ograniczeniach i deficytach niż na mocnych stronach i już posiadanych kompetencjach. Zaburzone wkraczanie w dorosłość staje się więc wtórnym skutkiem niepełnosprawności i dalej ją pogłębia. W efekcie w przypadku osób z ograniczeniami sprawności zarówno fizycznej (rzadziej), jak i intelektualnej (częściej) możemy mówić o opóźnieniu, czy nawet zahamowaniu, wkraczania w dorosłość, czyli o odroczeniu wynikającym nie z własnej woli, ale raczej z konieczności, powodowanej niemożnością poradzenia sobie z barierami występującymi w otoczeniu.

Literatura

Antonovsky A. (1995). *Rozwikłanie tajemnicy zdrowia. Jak radzić sobie ze stresem i nie zachorować*. Warszawa: Instytut Psychiatrii i Neurologii.

Arnett J.J. (1997). *Young people's conceptions of the transition to adulthood*. „Youth and Society" 29, 1-23.

Arnett J.J. (2000). *Emerging adulthood. A theory of development from the late teens through the twenties*. „American Psychologist" 55 (5), 469-480.

Bell S., Lee Ch. (2006). *Does timing and sequencing of transitions to adulthood make a differen-*

ce? Stress, smoking, and physical activity among young Australian women. „International Journal of Behavioral Medicine" 13, 265-274.

Benson J., Furstenberg F.F. (2007). *Entry into adulthood: are adult role transitions meaningful markers of adult identity?* [W:] Macmillan, R. (red.), *Constructing adulthood: agency and subjectivity in the life course* (s. 199-224). London: Elsevier Science, Ltd.

Berntsen D., Rubin D.C. (2004) *Cultural life scripts structure recall from autobiographical memory*. „Memory & Cognition" 32, 427-442.

Bosma H.A., Kunnen S.E. (2001). *Determinants and mechanisms in ego identity development: A review and synthesis*. „Developmental Review" 21, 39-66.

Brzezińska A.I., Kaczan R. (2010). *Kwestionariusz Poczucie Punktualności Zdarzeń Życiowych (PPZŻ): konstrukcja i analiza właściwości psychometrycznych*. „Polskie Forum Psychologiczne" 1, 85-110.

Brzezińska A.I., Kaczan R. (2011a). *Kwestionariusz Poczucie Punktualności Zdarzeń Życiowych* (PPZŻ)*: podstawy teoretyczne*. [W:] W. Zeidler (red.), *Kwestionariusze w psychologii. Postępy, zastosowania, problemy* (s. 475-504). Warszawa: Vizja Press&IT.

Brzezińska A.I., Kaczan R. (2011b). *Kwestionariusz Poczucie Punktualności Zdarzeń Życiowych (PPZŻ): konstrukcja, stosowanie, aplikacje*. [W:] W. Zeidler (red.), *Kwestionariusze w psychologii. Postępy, zastosowania, problemy* (s. 505-520). Warszawa: Vizja Press&IT.

Brzezińska A.I., Kaczan R., Rycielska L. (2010). *Przekonania o swoim życiu. Spostrzeganie historii życia przez osoby z ograniczeniami sprawności.* Warszawa: Wydaw. Naukowe *Scholar.*

Brzezińska A.I., Piotrowski K. (2009). *Diagnoza statusów tożsamości w okresie adolescencji, wyłaniającej się dorosłości i wczesnej dorosłości za pomocą Skali Wymiarów Rozwoju Tożsamości (DIDS)*. „Studia Psychologiczne" 3 (47), 93-109.

Brzezińska A.I., Piotrowski K. (2010a). *Formowanie się tożsamości a poczucie dorosłości i gotowość do tworzenia bliskich związków*. „Czasopismo Psychologiczne" 16 (2), 265-274.

Brzezińska A.I., Piotrowski K. (2010b). *Polska adaptacja Skali Wymiarów Rozwoju Tożsamości (DIDS).* „Polskie Forum Psychologiczne" 15 (1), 66-84.

Brzezińska A.I., Piotrowski K. (2011a). *Skala Wymiarów Rozwoju Tożsamości – DIDS.* „Podstawy teoretyczne". [W:] W. Zeidler (red.), *Kwestionariusze w psychologii. Postępy, zastosowania, problemy* (s. 521-546). Warszawa: Vizja Press & IT.

Brzezińska A.I., Piotrowski K. (2011b). *Skala Wymiarów Rozwoju Tożsamości – DIDS. Konstrukcja, stosowanie, aplikacje*. [W:] W. Zeidler (red.), *Kwestionariusze w psychologii. Postępy, zastosowania, problemy* (s. 547-567). Warszawa: Vizja Press & IT.

Brzezińska A.I., Piotrowski K., Garbarek-Sawicka E., Karowska K., Muszyńska K. (2010). *Wymiary tożsamości a ich podmiotowe i kontekstowe korelaty*. „Studia Psychologiczne" 49 (1), 81-93.

Bynner J. (2005). *Rethinking the youth phase of the life course: the case for emerging adulthood.* „Journal of Youth Studies" 8 (4), 367-384.

Côté J.E. (1997). *An empirical test of the identity capital model*. „Journal of Adolescence" 20, 577-597.

Côté J.E. (2000). *Arrested adulthood: the changing nature of maturity and identity.* New York: New York University Press.

Czapiński J. (2008). *Psychologiczne teorie szczęścia*. [W:] J. Czapiński (red.), *Psychologia pozytywna* (s. 51-102). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Danielsen L.M., Lorem A.E., Kröger J. (2000). *The impact of social context on the identity-formation process of Norwegian late adolescents*. „Youth & Society" 31 (3), 332-362.

Erikson E.H. (1968). *Identity: youth and crisis*. New York: Norton.

Fadjukoff P. (2007). *Identity formation in adulthood*. Jyväskylä: Jyväskylä University Printing House.

Forte M.F. (2009). *An anxious time? Exploring the worries experienced by people with mild to moderate intellectual disability at the stage of transition to adulthood*. Glasgow: University of Glasgow.

Freund A.M, Nikitin J., Ritter J.O. (2009). *Psychological consequences of longevity: the increasing importance of self-regulation in old age*. „Human Development" 52, 21-37.

Furstenberg F.F. (2000). *The sociology of adolescence and youth in the 1990s: a critical commentary*. „Journal of Marriage and the Family" 62, 896-910.

Galambos N.L., Magill-Evans J., Darrah J. (2008). *Psychosocial maturity in the transition to adulthood for persons with and without motor disabilities.* „Rehabilitation Psychology", 53, 498-504.

Guerreiro M. das D., Abrantes P. (2004). *Moving into adulthood in a southern European country: transitions in Portugal.* „Portuguese Journal of Social Science" 3 (3), 191-209.

Habermas T. (2007). *How to tell a life: The development of the cultural concept of biography.* „Journal of Cognition and Development" 8, 1-31.

Hogan R., Roberts B. W. (2004). *A socioanalytic model of maturity.* "Journal of Career Assessment" 12 (2), 207-217.

Kaczan R. (2011). *Punkty zwrotne w życiu w percepcji różnych pokoleń osób dorosłych a orientacja temporalna i poczucie punktualności zdarzeń życiowych.* Warszawa: Instytut Psychologii PAN (niepublikowany maszynopis rozprawy doktorskiej).

Kokko K., Pulkkinen L., Mesiäinen P. (2009). *Timing of parenthood in relation to other life transitions and adult social functioning*. „International Journal of Behavioral Development", 33 (4), 356-365.

Lanz M., Tagliabue S. (2007). *Do I really need someone in order to become an adult? romantic relationships during emerging adulthood in Italy*. „Journal of Adolescent Research" 22 (5), 53-549.

Leccardi C., Perego M. (2010). *Family developmental processes*. Working Report. Pobrano z www.familyplatform.eu

Luyckx K., Schwartz S.J., Berzonsky M.D., Soenens B., Vansteenkiste M., Smits I., Goosens L. (2008). *Capturing ruminative exploration: extending the four-dimensional model of identity formation in late adolescence*. „Journal of Research in Personality" 42, 58-82.

Luyckx K., Schwartz S.J., Goossens L., Pollock S. (2008). *Employment, sense of coherence and identity formation: contextual and psychological processes on the pathway to sense of adulthood*. „Journal of Adolescent Research" 23 (5), 566-591.

Macek P., Bejček J., Vaníčková J. (2007). *Contemporary Czech emerging adults: generation growing up in the period of social changes*. „Journal of Adolescent Research", 22 (5), 444-475.

Marcia J.E. (1966). *Development and validation of ego – identity status*. „Journal of Personality and Social Psychology" 3 (5), 551-558.

Marcia J.E. (1980). Identity in adolescence. [W:] J. Adelson (red.), *Handbook of adolescent psychology* (s. 159-187). New York: John Wiley and Sons.

Markowetz R. (2000). *Identität, soziale Integration und Entstigmatisierug*. „Gemeinsam Leben: Zeitschrift für integrative Erziehung" 3, 112-120.

Oleś P.K. (2011). *Psychologia człowieka dorosłego.* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Piotrowski K. (2010). *Wkraczanie w dorosłość. Tożsamość i poczucie dorosłości młodych osób z ograniczeniem sprawności.* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe *Scholar.*

Piotrowski K. (2011). *Formowanie się tożsamości w okresie wkraczania w dorosłość: analiza porównawcza młodzieży sprawnej i z ograniczeniami sprawności*. Warszawa: Szkoła Wyższa Psychologii Społecznej (niepublikowany maszynopis rozprawy doktorskiej).

Rapanaro C., Bartu A., Lee A.H. (2008). *Perceived benefits and negative impact of challenges encountered in caring for young adults with intellectual disabilities in the transition to adulthood*. „Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities" 21, 34-47.

Reitzle M. (2006). *The connections between adulthood transitions and the self-perception of being adult in the changing contexts of East and West Germany*. „European Psychologist" 11 (1), 25-38.

Rękosiewicz, M. (2011a). *Tożsamość osób z niepełnosprawnością intelektualną w fazie późnej adolescencji i wyłaniającej się dorosłości*. Poznań: Instytut Psychologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu (maszynopis pracy magisterskiej).

Rękosiewicz M. (2011b). *„Kim jestem?" Tożsamość nastolatków z niepełnosprawnością intelektualną*, „Remedium" 4, 6-7.

Rękosiewicz M. (2011c). *Droga do samodzielności – rola rodziców*, „Remedium" 10 (224), 24-25.

Rękosiewicz M. (2011d). *Droga do dorosłości – rola nauczycieli*, „Remedium" 11 (225), 24-25.

Rękosiewicz M., Brzezińska A.I. (2011 – w druku). *Kształtowanie się tożsamości w okresie dzieciństwa i dorastania u osób z niepełnosprawnością intelektualną: rola rodziny i szkoły*. „Studia Edukacyjne".

Rubin D.C., Berntsen D., Hutson M. (2009). *The normative and the personal life: Individual differences in life scripts and life story events among USA and Danish undergraduates.* „Memory" 17, 54-68.

Ryan R.M., Deci E.L. (2000). *Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being*. „American Psychologist" 55, 68-78.

Schoon I., Silbereisen R.K. (2009). *Conceptualizing school-to-work transitions in context*. [W:] I. Schoon R.K. Silbereisen (red.), *Transitions from school to work: globalization, individualization, and patterns of diversity* (s. 3-29). Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Schuppener S. (2009). *Muss die Identität bei Menschen mit geistiger Behinderung beschädigt sein?* [W:] G. Dobslaw, T. Klaus (red.), *Identität, geistige Behinderung und seelische Gesundheit. Dokumentation der Arbeitstagung der DGSGB am 14.11.2008 in Kassel*, 45-57. Berlin: Eigenverlag der DGSGB.

Schwartz S.J., Coté J.E., Arnett J.J. (2005). *Identity and agency in emerging adulthood: two developmental routes in the individualization process*. „Youth and Society" 37, 201-229.

Seiffge-Krenke I. (2010). *Predicting the timing of leaving home and related developmental tasks: Parents' and children's perspectives*. „Journal of Social and Personal Relationships", 27, 495-518.

Settersten R.A., Jr. (2003). *Age structuring and the rhythm of the life course*. [W:] J.T. Mortimer M.J. Shanahan (red.), *Handbook of the life course* (s. 81-93) New York: Plenum.

Sirsch U., Dreher E., Mayr E., Willinger U. (2009). *What does it take to be an adult in Austria? Views of adulthood in Austrian adolescent, emerging adults, and adults*. „Journal of Adolescent Research" 24 (3), 275-292.

Stavrakaki C., Lunsky Y. (2010). *Depresja, lęk i zaburzenia adaptacyjne u osób niepełnosprawnych intelektualnie*. [W:] N. Bouras, G. Holt (red.), *Zaburzenia psychiczne i zaburzenia zachowania u osób niepełnosprawnych intelektualnie* (s. 123-142). Wrocław: Elsevier Urban & Partner (przekład: Monika Kantorska-Janiec).

Szlendak T. (2010). *Socjologia rodziny*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Waterman A. (1999). *Identity, identity statuses, and identity status development: a contemporary statement*. „Developmental Review" 19, 591-621.

Wrosch C., Heckhausen J. (2005). *Being on-time or off-time: developmental deadlines for regulating one's own development*. [W:] A.N. Perret-Clermont (red.), *Thinking time. A multidisciplinary perspective on time* (s. 110-123). Göttingen: Hogrefe & Huber.

Zion E., Jenvey V.B. (2006). *Temperament and social behavior at home and school among typically developing children and children with intellectual disability*. „Journal of Intellectual Disability Research" 50 (6), 445-456.

Postponed adulthood: fact or artefact?

The article presents the findings of the research concerning the period of emerging adulthood, in other words the transition phase between adolescence and early adulthood, conducted in the years 2010-2011. It has been demonstrated that becoming an adult, both in the objective dimension (taking on adult social roles – family and vocational ones) and subjective dimension (feeling of adulthood, identity characteristics and identity status, feeling of being on-time and off-time) is closely related to factors external to the individual as well as to the individual's psychological profiles. A crucial point in entering adulthood is the completion of education. Non studying individuals assume more social roles related to adulthood, consider themselves to be more adult and to a greater extent undertake identity commitments than studying persons. People with various levels and kinds of physical disability not only take on fewer roles related to adulthood than non-disabled persons but they also hold a stronger conviction that the roles are undertaken "off time" in comparison with their non-disabled peers. On the other hand, intellectual disability is linked to lower intensity of exploration and more tenuous commitments than in the group of people without disabilities. The analysis of research results is located in the context of delaying and/or postponing the process of entering adulthood which can be observed currently not only in Poland.

Key words: commitment, developmental tasks, disability, early adulthood, emerging adulthood, exploration, feeling of being on-time and off-time, identity status, late adolescence, life events